

ARTICLE 19

ЦИФРЛЫҚ ҚҰҚЫҚТАР

ҚАЗАҚСТАН ЖОО-ЛАРЫНЫҢ
ЖУРНАЛИСТИКА ФАКУЛЬТЕТТЕРІНЕ
АРНАЛҒАН ОҚЫТУ МОДУЛІ

ARTICLE 19

ЦИФРЛЫҚ ҚҰҚЫҚТАР

ҚАЗАҚСТАН ЖОО-ЛАРЫНЫҢ ЖУРНАЛИСТИКА ФАКУЛЬТЕТТЕРІНЕ АРНАЛҒАН ОҚЫТУ МОДУЛІ

Оқыту модулін «Құқықтық медиа орталығы» ҚҚ Article 19 қолдауымен «Орталық Азиядағы цифрлық құқықтарды қорғау» жобасы аясында әзірлеген және Қазақстан ЖОО-лары журналистика факультетінің оқытушыларына арналған. Модуль өзекті интернет-бағыттарға арналады: құпиялылыққа құқық, анонимділік, ақпаратқа қол жеткізу, фактчекинг, бұғаттау және т.б.

Бөлімдерге халықаралық және Ұлттық контекстегі ағымдағы жағдайға шолу, студенттерге арналған аралық шығармашылық тапсырмалар, қорытынды тест және глоссарий кіреді. Модульдің авторлары белгілі қазақстандық сарапшылар – заңгерлер, журналистер, цифрлық құқықтар жөніндегі сараптама тобының мүшелері. Модуль студенттерге "Цифрлық құқықтар" пәнін оқыту үшін пайдалы ақпарат көзі ретінде әзірленген.

М

МАЗМҰНЫ

ЦИФРЛЫҚ ҚҰҚЫҚҚА КІРІСПЕ.....	5
ОНЛАЙН ПІКІР БІЛДІРУ ЕРКІНДІГІ	15
АҚПАРАТҚА ҚОЛ ЖЕТКІЗУ	24
ИНТЕРНЕТТЕГІ АВТОРЛЫҚ ҚҰҚЫҚ.....	35
ЖЕКЕ ӨМІРГЕ ҚОЛСҰҒЫЛМАУШЫЛЫҚ ҚҰҚЫҒЫ	49
ЭЛЕКТРОНДЫ ҚАТЫСУ	62
ИНТЕРНЕТТИ ШЕКТЕУ ЖӘНЕ КОНТЕНТТИ БҰФАТТАУ	73
ОНЛАЙН-АДВОКАЦИЯ ЖӘНЕ ОНЛАЙН-БЕЛСЕНДІЛІК	82
ИНТЕРНЕТТЕГІ АНОНИМДІЛІК.....	87
ФАКТЧЕК – ЖУРНАЛИСТІК ФОРМАТ РЕТІНДЕ ЖӘНЕ ҚАЖЕТТІ ДАҒДЫ	97

ЦИФРЛЫҚ ҚҰҚЫҚҚА

КІРІСПЕ

Татьяна Чернобилъ

ЦИФРЛЫҚ ҚҰҚЫҚҚА КІРІСПЕ

Адам құқықтары ретіндегі цифрлық құқықтар дәуірі салыстырмалы түрде жақында басталды. Бұған дейін, әдетте, адам құқықтары оларды цифрлық ортада қорғау қажеттілігі тұрғысынан талқыланды, бірақ әрі қарай өрбімеді. Мысалы, 2005 жылы Тунистегі ақпараттық қоғам мәселелері бойынша жоғары деңгейдегі Дүниежүзілік кездесуде балаларды интернеттегі зорлық-зомбылықтан қорғау және цифрлық жетістіктерді теріс пайдалануға жол бермеу туралы айтылды.

Бірақ 2011 жылы Интернетті басқарудың халықаралық форумы жанындағы Адам құқықтары мен қағидаттары коалициясы адам құқықтары мен қағидаттарының хартиясын ұсынды - бұл бірнеше жылдар бойғы жұмысының нәтижесі, және оны "human rights apply online as they do offline" деп атап өтті (ағылш. "интернеттегі адам құқықтары офлайн режиміндегі адам құқықтарымен бірдей").

Содан бері барлық тараптар – мемлекеттер, үкіметаралық (халықаралық) ұйымдар, ІТ-корпорациялар, ғылыми және құқық қорғау қоғамдастықтары – адамның офлайн режимінде құқықтары да онлайн режимінде қорғалуы керек деп келісті.

Сонымен, цифрлық құқықтар дегеніміз не? Сандық құқықтар - бұл адамға интернет пен жаңа цифрлық мүмкіндіктер ашатын құқықтар. Сонымен қатар, бұл қарапайым адам құқықтары, бірақ олар онлайн немесе цифрлық технологияларды қолдану арқылы жүзеге асырылады. Мысалы, онлайн режимінде қосылу еркіндігі құқығы - бұл жеке чаттар, топтар және форумдар. Интернеттегі бейбіт жиналыс бостандығының әдеттегі құқығы электронды үндеу арқылы қол жинау немесе онлайн өтініштер жасау сияқты көрінуі мүмкін. "Қарапайым" өмірде, атап айтқанда, біздің сайлауға қатысуымызда көрінетін мемлекеттің істерін басқаруға қатысу құқығы жаңа технологиялардың көмегімен электрондық дауыс беру, ал интернетті пайдалана отырып – қашықтықтан электрондық дауыс беру болуы мүмкін. Басқа құқықтар бойынша да солай. Интернетте біз жұмыс істей аламыз, демаламыз, үйренеміз, танысамыз, үйленеміз, сотталамыз, емделеміз,

сөйлесеміз, тыңдаймыз және тағы басқалар, ал жаңа цифрлық технологиялардың көмегімен тауарлар мен қызметтерге қол жеткізе аламыз.

Егер интернет туралы бөлек айтатын болсақ, Global Digital компаниясының 2022 жылға арналған жыл сайынғы Дүниежүзілік шолуының мәліметтері бойынша, бүгінде әлем халқының 62,5%-ы немесе 4,95 млрд адам интернетті пайдаланады. Әлеуметтік желілерді пайдаланушылардың саны 4,62 млрд – бұл жер шарының жалпы халқының 58,4%-н құрайды. "Интернетті пайдаланбайтын дүние жүзіндегі адамдардың саны алғаш рет 3 миллиардтан азайғандықтан, жаһандық цифрландырудың маңызды кезеңінің басталуы туралы айтуға болады, сәнді гаджеттер қажеттілікке айналды", – деп қорытындылады We Are Social креативті агенттігінің шолуын құрастырушылар.

Осылайша, цифрлық технологияның дамуымен "қарапайым" адам құқықтары өздерінің цифрлық сипатқа ие бола бастады деп айтуға болады.

Цифрлық құқықтар мен цифрлық емес құқықтардың айырмашылығы неде және оларды кім қорғауы керек?

Цифрлық адам құқықтарының "әдеттегіден" басты айырмашылығы мынада: егер офлайн режимінде біздің құқықтарымыз тек мемлекеттің міндеттемелерін тудырса (оларды құрметтеу, қорғау және оларды ең жақсы іске асыруға ықпал ету), цифрлық кеңістікте адам құқықтарын іске асыру және қорғау үшін біз мемлекеттен басқа бизнеске де сенеміз. Бұл IT-алыптар, интернет-платформалар, провайдерлер, технологиялық компаниялар, олар мемлекет сияқты біздің адам құқықтарымызды қорғай алады немесе керісінше бұзады, демек, қандай да бір реттеуді қажет етеді. Бірақ адам құқықтарын қамтамасыз ету және қорғау міндеттемелері дәл мемлекетте болғандықтан, IT-корпорациялардың, провайдерлердің және Интернетке қол жеткізуді қамтамасыз ететін басқа бизнестің қызметін реттеу мемлекеттің міндеті болып табылады.

Мысал ретінде, өз пайдаланушыларына cookies саясатын қабылдау үшін веб-сайттардың таныс ұсыныстарын (кейде ультиматумға ұқсайды) алайық. Өздеріңіз білетіндей, cookies сайтқа анонимді, бірақ нақты пайдаланушылардың шолу ниетін бақылауға, статистиканы жинауға және осылайша маркетингтік

стратегияларды құруға мүмкіндік береді. Бұл ретте cookies саясаты пайдаланушылардың құпиялылық құқығын бұзуы және олардың ақпаратқа қол жеткізуіне кедергі келтіруі мүмкін. Сондықтан 2018 жылы Еуроодақта күшіне енген Дербес деректерді қорғаудың жалпы регламенті (GDPR) cookies пайдалану кезінде веб-сайттарды пайдаланушылардан ақпараттық қамтамасыз етуге (opt-in) ерікті жазылуға келісім сұрауға міндеттеді.

Интернетті және жаңа цифрлық технологияларды сыртқы реттеудің болмауы кемсітушілік, киберқылмыс, жасанды интеллектті зиянды пайдалану және т.б. сияқты бұзушылықтарға толы. Сонымен, BBC өзінің жарияланымында жасанды интеллекттің ("AI") ықтимал қауіптері туралы осындай мысалдар келтіреді:

- "AlphaGo сияқты бағдарламаны – Google DeepMind әзірлеген, адамды го ойынында жеңе алатын AI-хакерлер деректер үлгілері мен Кодтау осалдығын табу үшін пайдалана алады.
- Белгілі бір шабуылдаушы дрон сатып алып, оны бетті тану бағдарламасымен жабдықтап, оның көмегімен белгілі бір адамға шабуыл жасай алады.
- Боттар саяси айла-шарғы жасау мақсатында жалған бейнеклиптер шығаруға автоматтандырылуы мүмкін.
- Хакерлер синтезделген сөйлеуді біреудің кейпіне ену үшін қолдана алады".

Жаңа технологиялар тіпті өмір сүру құқығына қауіп төндіруі мүмкін - Қарулы ұшқышсыз ұшақтарды пайдалануды еске түсіріңіз.

2011 жылы БҰҰ Адам құқықтары аспектісінде кәсіпкерлік қызметтің басшылық қағидаттарын қабылдады, олар жаңа технологияларға қатысты бизнес пен мемлекеттердің міндеттемелерін белгілейді:

- Цифрлық технологияларды әзірлеу, қолдану, сауда және пайдалану кезінде бизнесті жауапты жүргізу;
- Мемлекеттің бизнестің әлеуметтік жауапкершілігін реттеу, көтермелеу және қамтамасыз ету тетіктерін теңдестірілген қолдануы, бір жағынан Бизнестің адам құқықтары стандарттарын сақтауы және қоғам алдында есеп беруді тәжірибеге енгізуі, екінші жағынан адамзаттың өзекті

мәселелерін шешуде цифрлық технологиялардың әлеуеті кедергісіз дамуы үшін;

- Мемлекеттің де, бизнестің де бұзылған адам құқықтарын қалпына келтіру жөніндегі іс-қимылдарының нақты алгоритмдерін әзірлеу және қолдану.

Дәл Интернетке келетін болсақ, 2011 жылы БҰҰ-ның Сөз бостандығы жөніндегі арнайы баяндамашысы Бас Ассамблеяға өз баяндамасын ұсына отырып, интернет-пайдаланушылардың адам құқықтары үшін IT-корпорациялардың жауапкершілігі туралы айтты:

"Адам құқықтары үшін негізгі жауапкершілік мемлекеттерге жүктелгенімен, корпорациялар да адам құқықтарын сақтауға міндетті, яғни олар адам құқықтарының бұзылуын болдырмау үшін тиісті сақтық танытуы керек".

Қиындық интернетте ешқандай шекара жоқ, демек, халықаралық немесе ұлттық юрисдикция жоқ, сондықтан мемлекеттер бір-бірімен және бизнеспен келіссөздер жүргізуі керек, бұл екеуінің де мүдделерінің тепе-теңдігін сақтауға мүмкіндік береді, бірақ адам құқықтарының бұзылуын мүлдем жоққа шығармайды. Мысалы, демократиялық емес елдер, мысалы, Қытай қазірдің өзінде жасаған және Ресей, Иран, Пәкістан, сондай-ақ кейбір басқа елдер сияқты "өзіндік", егеменді Интернетке қызығушылық танытады. Қазақстан да осындай талпыныста көрінді.

Бүгінгі таңда цифрлық құқықтарға қауіп мемлекеттердің өздерінен туындайды. БҰҰ интернеттегі адам құқықтары мемлекеттерінің цензура, яғни мазмұнға қол жеткізуді сүзу немесе шектеу, заңды пікір білдіруді қылмыстық жауапкершілікке тарту, интернетті бұғаттау, сондай-ақ жеке өмір құпиясына (жеке өмірге) және жеке деректерді қорғауға құқықты тиісті қорғаудың болмауы сияқты кең таралған бұзушылықтарын атайды.

Американдық Freedom House ұйымы 2021 жылы "Желідегі бостандық" атты баяндамасында осы жылдар ішінде әлемдегі интернет еркіндігінің деңгейі төмендей беретінін атап өтті. 2020 жылы кем дегенде 20 елдің билігі өз азаматтарының Интернетке қол жетімділігін шектеді, ал 21 елде әлеуметтік медиа шектеулерге ұшырады. Кем дегенде 45 мемлекеттің билігі, сарапшылардың пікірінше, желі қолданушыларының жеке ақпаратын бақылау мен алудың күрделі әдістерін қолданады.

Мемлекеттер мен IT-алыптардың қарым-қатынастарына келетін болсақ, баяндамада 48 мемлекеттің үкіметтері, соның ішінде Қазақстан, пайдаланушылардың контенті мен жеке деректеріне қатысты технологиялық компаниялар үшін жаңа ережелер енгізгені айтылған.

Қазақстандағы Интернет "еркін емес" деп аталды. Ең еркін интернеті бар үш мемлекетке Исландия, Эстония және Канада кірді.

Жаңа цифрлық технологиялар саласында адам құқықтарына ең көп тараған қатерді мемлекеттердің жеке тұлғаны цифрлық сәйкестендіру (биометриялық деректер бойынша) және қадағалау технологиялары түріндегі бақылау жүйелерін пайдалануы білдіреді.

Мұндай бұзушылықтардың алдын алу үшін әлемдік құқық қорғау қоғамдастығы интернетті және цифрлық технологияларды кез келген реттеу мемлекеттердің Интернетке қол жеткізуін шектемеуі, цифрлық қауіпсіздік пен дербес деректердің сақталуына кепілдік беруі және толық цифрлық бақылаудың орын алуына жол бермеуі үшін адам құқықтары қағидаттарына негізделуін талап етеді.

Цифрлық құқықтар саласындағы халықаралық және өңірлік уағдаластықтар

2022 жылдың сәуір айының соңында Вашингтонда (АҚШ) АҚШ-тың бастамасымен "Интернеттің болашағы туралы Декларацияға" қол қойылды және оны бірден 60 ел қолдады, олардың арасында ЕО-ға мүше барлық елдер, сондай-ақ Ұлыбритания, Канада, Грузия, Украина және басқалары бар.

Осы Декларациямен оның қатысушылары бүкіл цифрлық экокүйедегі адам құқықтарын ұстанатындығын растады және демократиялық процестерді және оларға азаматтардың белсенді қатысуын қолдау және ілгерілету, құпиялылықты қорғау, Ғаламдық интернетті бөлшектеу және еркін және бәсекеге қабілетті жаһандық экономиканы дамыту әрекеттеріне қарсы тұру ниеттерін білдірді.

2023 жылдың қыркүйегінде БҰҰ-ның болашақ саммиті өтеді деп күтілуде, онда барлық мүдделі тараптардың: үкіметтердің, БҰҰ жүйесінің, бизнестің, азаматтық қоғамның, қарапайым ұйымдардың, ғылыми топтардың және халықтың жекелеген

топтарының, мысалы, жастардың қатысуымен Жаһандық цифрлық шартты бекіту жоспарлануда.

Жоғарыда аталған декларациядан айырмашылығы, жаһандық цифрлық келісімшарт жалпы цифрлық технологияларды қолдануды қарастырады және "барлығына ашық, еркін және қауіпсіз цифрлық болашақтың жалпы принциптерін белгілейді". Бекітуге, атап айтқанда, мынадай міндеттер қойылады:

- интернетке жалпыға бірдей қосылуды және цифрлық технологиялармен қамтуды қамтамасыз ету;
- интернетті бөлшектеуге жол бермеу;
- адамдарға олардың деректерін пайдалану нұсқаларын ұсыну;
- интернеттегі адам құқықтарын қолдану;
- кемсітушілік үшін жауапкершілік критерийлерін енгізу және дұрыс емес ақпаратты тарату арқылы сенімді интернетті ілгерілету";
- жасанды интеллектті жалпы жаһандық құндылықтарға сәйкес реттеу.

Өңірлік деңгейде де көптеген директивалар мен регламенттер әзірленді. Еуропада негізгі:

- 2015/2020 Еуропалық Одақ пен Еуропалық Парламенттің Интернетке ашық қол жетімділікке қатысты шараларды белгілеу туралы ережесі (2015), ол "желілік бейтараптық" қағидатын бекітті, "трафикті бөлу кезінде телекоммуникация провайдерлеріне қосымшалар мен қызметтердің белгілі бір кластарына артықшылық беруге, сондай-ақ басқаларға қол жетімділікті шектеуге тыйым салады".
- Дербес деректерді қорғау туралы жалпы ереже (General Data Protection Regulation немесе GDPR) (2018).
- Цифрлық қызметтер туралы заң (Digital Markets Act немесе DMA) (2022), олар алғаш рет Google, Meta, Microsoft сияқты ірі интернет-корпорациялардың немесе монополиялардың қызметіне шектеулер қойып, оларды ірі айыппұлдар қаупімен міндеттейді.

Еуропа мысалында біз мемлекеттердің интернетті пайдалану мүмкіндігін қамтамасыз ететін бизнесті бақылауда қалай күшейіп жатқанын көреміз. Бірақ көкейде келесі сұрақ туындайды:

мемлекетті кім басқарады? Бұл үкіметаралық ұйымдар мен азаматтық қоғам секілді басқа мүдделі тараптардың міндеті. Сондықтан интернетті реттеуде бизнестің немесе мемлекеттердің ғана емес, барлық қатысушы тараптардың тілектері мен мүдделерін ескере отырып, мультистейкхолдерлік тәсіл, яғни тәсіл өте маңызды.

Жаһандық деңгейде 2006 жылдан бастап осындай мультистейкхолдерлік талқылауға арналған алаң – Интернетті басқару форумы (IGF) бар, онда мүдделі тараптардың әртүрлі топтары интернетке қатысты мемлекеттік саясат мәселелерін талқылайды. БҰҰ Бас хатшысының ұсынысы бойынша цифрлық ынтымақтастық жөніндегі жол картасы әзірленді және адам құқықтары әрқашан IGF-те талқыланатын орталық тақырыптардың бірі болып табылады.

Елдік бастамалар деңгейінде, әлемде әзірге тек бір елде – Бразилияда "Интернет туралы заң" қабылданды. Ол "**MARCO CIVIL DA INTERNET**" немесе қысқаша "**MARCO CIVIL**" деп аталады. Оны бразилиялық "интернет конституциясы" деп те атайды. Бұл заң "Бразилияда интернетті пайдалану тәртібін анықтайды, ол сөз бостандығы сияқты іргелі құқыққа негізделген, сонымен қатар келесі негізгі ережелерге негізделген: интернеттің трансшекаралық сипатын және оның бүкіл әлем халқына жаһандық қол жетімділігін ескеру қажеттілігі; адам құқықтарын құрметтеу; жеке тұлғаны дамыту және цифрлық ортада азаматтық құқықтарды жүзеге асыру; плюрализм мен әртүрлілік; ашықтық пен өзара іс-қимыл; кәсіпкерлік еркіндігі, Бәсекелестік және тұтынушылардың құқықтарын қорғау; интернеттің әлеуметтік мақсатын есепке алу".

Қазақстандағы цифрлық құқықтардың жағдайы

Қазақстандағы интернетті мемлекеттің реттеуі туралы білу керек басты нәрсе - интернет БАҚ-қа жатқызылған. Бұл дегеніміз, сайттарға да, әлеуметтік желілерге де мемлекет баспа құралдарына қоятын барлық талаптар қолданылады. Бұған авторлық құқыққа, жарнамаға, шындыққа жанаспайтын ақпаратты (қауесет немесе жалған) таратуға, тұңғыш президенттікіндей арнамыс пен беделді қорғауға және т.б. заңнамалық талаптар кіреді.

Бұзушылықтар үшін сайттарға кіру шектелуі мүмкін, бұл ретте сот шешімі бойынша ғана емес, сонымен бірге "уәкілетті орган" да

шектеуі мүмкін. Қолжетімділігі шектеулі сайттардың тізімі үнемі жаңартылып отырады және қандай сайттар мен қандай негізде бұғатталғанын көру әрдайым мүмкін емес. Көптеген сайттар жылдар бойы бұғатталған болып қалады, көбінесе олардың шетелдік иелері кейде Қазақстандағы сайтының бұғатталғанын білмейді.

Қазақстан интернетті "ұлтандыру" ниетін бірнеше рет көрсетті, бұл шетелдік интернет-платформаларды Қазақстанда тіркелуге міндеттеу әрекеттерін білдіреді; дербес деректерді сақтауды оқшаулау (дербес деректердің меншік иелерін немесе операторларын бұл деректерді тек Қазақстан ішіндегі серверлерде сақтауға міндеттеу); мемлекет пайдаланушы мен шетелдік сайт орналасатын орын (firewall) арасында делдал болған кезде - мемлекет пікірінше, пайдаланушы үшін зиянды заттың жолын кесу (немесе жою) арқылы "ұлттық қауіпсіздік сертификаты" деп аталатын **man-in-the-middle** технологиясын енгізу арқылы **Firewall** орнатылсын деген ақпарат тарады. Бұл ретте мемлекеттік орган - делдалға құпия ақпараттың, мысалы, пайдаланушылардың дербес немесе банктік деректерімен, парольдермен және басқалармен түсу қаупі бар. 2022 жылғы қаңтарда жарияланған төтенше жағдай кезінде Қазақстандағы интернет бірнеше күнге толығымен өшірілді.

Құқық қорғаушылардың алаңдаушылығы мемлекеттің жеке тұлғаның биометриялық аутентификациясы үшін азаматтардың биометриялық деректерін (және онымен шектелмейді) міндетті түрде жинау туралы талабын, селективті емес бақылауды (бейнебақылау және бейнебақылау) кеңінен қолдануға итермелейді.

Сонымен қатар, Қазақстанда азаматтардың мемлекет жұмысына "электрондық қатысу" құралдары жақсы дамыған. Қазақстан "Цифрлық мемлекетке" бағыт алғанын мәлімдеді.

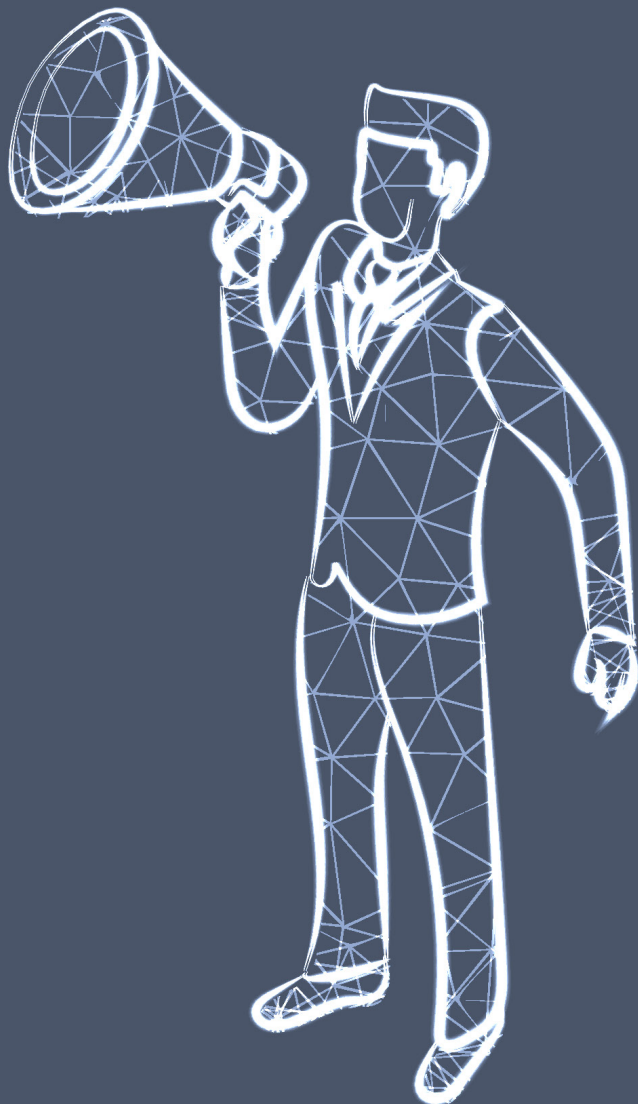
Қазақстанда құқық қорғаушылар цифрлық құқықтарды белсенді қорғайды. Мүшелері осы Нұсқаулықтың авторы болған цифрлық құқықтар жөніндегі сарапшылар тобы Қазақстандағы цифрлық құқықтар мен бостандықтардың ландшафтына тұрақты мониторинг жүргізеді, цифрлық технологиялар мен интернетке байланысты заңдарды әзірлеу кезінде мемлекетпен өзара іс-қимыл жасайды, веб-сайттардың бұғаттау жағдайларын қадаға-

лайды және шектеулерді алып тастауға қол жеткізеді, жария мәлімдемелер жасайды, цифрлық құқықтар бойынша тренингтер өткізеді, содан кейін бар адамның цифрлық құқықтары бұзылмауы үшін бәрін жасайды.

ОНЛАЙН
ПІКІР БІЛДІРУ

ЕРКІНДІГІ

Гүлмира Біржанова

ОНЛАЙН ПІКІР БІЛДІРУ ЕРКІНДІГІ

"Әр адамның сенім бостандығына және оларды еркін білдіруге құқығы бар; бұл құқыққа өз сенімдерін кедергісіз ұстану еркіндігі және ақпарат пен идеяларды кез келген тәсілмен және мемлекеттік шекараларға қарамастан іздеу, алу және тарату еркіндігі кіреді", - делінген Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы, 19-бап¹. Дәл осындай қағидаттар АСКХП-да (Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіде²) көрсетілген.

Интернеттегі адам құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету принциптері БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі кеңесінің 17-ші сессиясында (2011 ж.) тіркелді, онда БҰҰ-ның пікір бостандығы құқығын көтермелеу және қорғау мәселесі бойынша арнайы баяндамашысы және олардың еркін сөйлеуі Интернеттің сөз бостандығы үшін рөлі туралы баяндама жасады. Сессияда Адам құқықтары жөніндегі арнайы баяндамашылардың Онлайн пікір білдіру еркіндігі туралы бірлескен декларациясы қабылданды. 2012 жылы БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі кеңесінің қарары қабылданды, онда адам құқықтары, атап айтқанда сөз бостандығы құқығы онлайн-салада³ да қорғалуы керек деп тұжырымдайды.

Пікір білдіру еркіндігі саласындағы халықаралық стандарттар

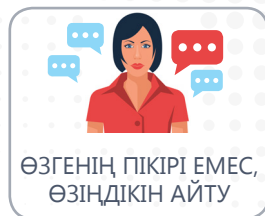
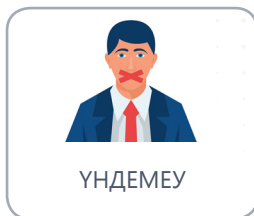
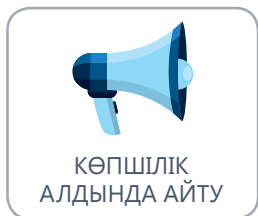
Пікір білдіру еркіндігі - адамның басқа да іргелі құқықтарын (жиналыстар мен бірлестіктер бостандығына құқық, ой, ар-ождан және дін, сенім бостандығына құқық, тәуелсіз сайлау және т. б.) іске асыру мүмкін болмайтын негізгі құқық

¹ https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml

² https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml

³ https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml

ӨЗ ПІКІРІҢІЗДІ ҰСТАНУ ЕРКІНДІГІ

Пікір білдіру еркіндігі саласындағы халықаралық принциптер

- Мәлімдеме тақырыбы. Егер даулы сөз саяси мәселелерге немесе қоғамдық маңызы бар мәселелерге қатысты болса, онда ол Пактінің 19-бабы шеңберінде қорғаудың жоғары дәрежесіне ие.
- Үнемі талқыға түсетін субъект. Қоғамдық қайраткерлерге төзімділіктің жоғарылау принципін мына сөзбен жеткізуге болады: "саясаткерлерге қатысты сынның шегі жеке адамға қатысты сынға қарағанда ауқымдырақ". Саясаткерлер мен қоғам қайраткерлері көпшілік алдына шығатынын білгендіктен, олар өздерінің әрбір сөзі мен ісіне мұқият болып, баспасөз мен жұртшылықтың назар аударатынына дайын болуы керек.
- Қоғамдық қызығушылық - бұл аудиторияның кез-келген қызығушылығы емес, керісінше, қоғамның демократиялық құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамға, қоғамдық қауіпсіздікке, қоршаған ортаға қауіп-қатерді анықтау және ашып көрсету қажеттілігі.

Жеке өмір және сөз бостандығы құқықтары арасындағы баланс СӨЗ БОСТАНДЫҒЫ ҚҰҚЫҒЫ

«ЖЕКЕ ӨМІРГЕ» ҚҰҚЫҚ = ҚОЛСҰҒЫЛМАУШЫЛЫҚ
+ ДЕРБЕС МӘЛІМЕТТЕРДІ ҚОРҒАУ

Қандай жағдайларда сөз бостандығын шектеуге болады

- Заңмен белгіленуі және қажет болуы тиіс.
- басқа адамдардың құқықтары мен беделін құрметтеу үшін қолданылуы керек.
- мемлекеттік қауіпсіздікті, қоғамдық тәртіпті, халықтың денсаулығын немесе имандылығын қорғау үшін.

Ұлттық заңнама

ҚР Конституциясының 20-бабы заңмен тыйым салынбаған кез келген тәсілмен ақпарат алу және тарату құқығына кепілдік береді. Осы бапта Мемлекеттік құпияларды құрайтын мәліметтер тізімі заңмен белгіленетіні айтылған .

БАҚ туралы Заңның 2-бабында сондай-ақ сөз, шығармашылық, өз көзқарастары мен сенімдерін баспа және өзге де нысанда білдіру, ақпаратты заңмен тыйым салынбаған кез келген тәсілмен алу және тарату бостандығына ҚР Конституциясы кепілдік беретіні айтылған. Цензураға тыйым салынады.

2009 жылы Қазақстанда барлық интернет-ресурстар БАҚ-қа теңестірілді: "бұқаралық ақпарат құралы — мерзімді баспа басылымы, теле-, радиоарна, кинодокументалистика, аудиовизуалды жазба және интернет-ресурстарды қоса алғанда, бұқаралық ақпаратты мерзімді немесе үздіксіз жария таратудың өзге де нысаны". Тиісінше, заңнама шеңберіндегі әлеуметтік желілер де бақ болып табылады.

ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘУЕКЕЛДЕР

Кейбір әлеуметтік медиа пайдаланушылары өздерінің профилін жабу арқылы кез келген нәрсені жариялай алатынына сенімді. Алайда, бұл жағдайдан алыс. Интернетте жариялағанның бәрі көпшілік алдында, сондықтан блогыңыздың немесе есептік жазбаңыздың құпиялылығы туралы ұмытпаңыз. Кез келген жасырын ақпарат ортақ және қолжетімді болуы мүмкін, ал егер ол заңсыз деп танылса, сізді жауапқа тартуы мүмкін.

Егер сіз ұлты, азаматтығы, діні, тілі тұрғысынан сипаттауға болатын адамдардың үлкен тобына қатысты көпшілік алдында сөз айтсаңыз, оған мұқият болуға тырысыңыз.

Қате түсіндірілуі мүмкін хабарламаларды жариялаудан аулақ болыңыз (тіпті егер сіз оларды өз атыңыздан жарияласаңыз да) - ұлтаралық алауыздықты қоздыруға, саяси жүйені құлатуға, қақтығыстарға тікелей қатысуға, сондай-ақ тексерілмеген ақпаратты таратуға шақырады.

Тексерілмеген ақпаратты жариялауға жол бермеңіз, өйткені Қазақстанда 2014 жылдан бастап Қылмыстық кодекстің нормасы қолданылады, ол көрінеу жалған ақпарат таратқаны үшін жауапкершілікті белгілейді және 10 жылға дейін бас бостандығынан айыруды көздейді.

Ақпаратты бөліспес бұрын оның дұрыстығын тексеріңіз. Егер дереккөзге сенімділік пен сенім болмаса, қайта орналастырудан немесе таратудан бас тартқан дұрыс. Есіңізде болсын, репост - бұл ақпараттың таралуы, ал түсініктемесіз репост - бұл жарияланым.

Егер посттың астында айыпты болып көрінетін пікірлер болса, олар үшін жауапкершілік бар ма? Заң бойынша - жоқ. Бірақ іс жүзінде айыптау хабарламаның авторына түсініктеме берген жағдайлар бар. Көбінесе соттар түсініктемелерді мақаламен немесе жарияланыммен байланыстырады.

Көрінеу жалған ақпарат тарату, алауыздық туғызу және терроризмге шақыру баптарына келетін болсақ, бұл жария айыптау баптары. Құқық қорғау органдарының өздері сотқа дейінгі тергеуді бастауы мүмкін – әлеуметтік желілердің мониторингі негізінде, сондай-ақ кез келген мүдделі азамат қылмыс туралы мәлімдей алады.

Тыйым салынған ақпараттар тізбесі

(БАҚ туралы Заң мен Байланыс туралы Заңның үзінділері)

- Қатыгездік пен зорлық-зомбылыққа, әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни, таптық және рулық үстемдікке табынуды насихаттау немесе насихаттау,
- Конституциялық құрылысты күштеп өзгертуді насихаттау,
- ҚР тұтастығын бұзу, мемлекет қауіпсіздігіне нұқсан келтіру, соғыс,
- Экстремизмді немесе терроризмді насихаттау,
- Ұлтаралық және конфессияаралық араздықты қоздыруға бағытталған материалдарды жариялау және ақпаратты тарату,
- Еңбек саласындағы кемсітушілік сипаттағы талаптарды қамтитын жұмысқа қабылдау үшін бос орындар туралы ақпаратты орналастыруға тыйым салынады.
- БАҚ-та экстремистік материалдар туралы ақпаратты жариялауға рұқсат беру.

Егер хабарлама немесе түсініктеме үшін қылмыстық қудалау басталса, қандай әрекеттер жасауға болады?

Егер сотқа дейінгі талап келіп түссе немесе басқа пайдаланушыдан жауапқа тартуды талап ететін өтініш келіп түссе, бұл туралы бірден көп адамға хабарлау және қоғамдық резонанс туғызу қажет.

Қандай дәлелдер сенімді болады?

- видео немесе аудиожазба
- фотосуреттер
- құжаттар (құжаттардың түпнұсқалары болуы міндетті емес, олардың көшірмелері жеткілікті)
- сайттардың фотосуреттері немесе тіпті скриншоттары
- сот шешімдері мен үкімдері

Егер ҚР ҚК-нің 174 немесе 274-баптары бойынша қылмыстық іс қозғалған болса, мұндай істерге маманданған білікті адвокат қажет.

Сондай-ақ филологиялық сараптама жүргізуге бөгде тәуелсіз сарапшыны тарту қажет. Даулы фразаны тәуелсіз талдау тек

бірінші сатыдағы сот үшін маңызды құжат емес. Қазақстандық сот төрелігін іске асыру жүйесінде айыптау үкімі болған жағдайда сараптама халықаралық сатыға жүгінген кезде пайдалы болады.

Желіде балалар туралы ақпаратты тарату

Барлық балалар, ересектер сияқты, өз бейнесіне және жеке деректерді қорғауға құқылы. Балалармен сұхбат, фото және видео түсіру кезінде ата-аналармен немесе заңды өкілдермен келісу қажет. "Неке және отбасы туралы" Заңға (71-бап) сәйкес ата-аналар өз баласының заңды өкілдері болып табылатындықтан және кез келген жеке және заңды тұлғалармен, соның ішінде сотта оның құқықтары мен мүдделерін арнайы өкілеттіктерсіз қорғауды жақтайды.

Құқыққа қайшы әрекеттердің (әрекетсіздіктің) салдарынан зардап шеккен балалар және әкімшілік құқық бұзушылық жасады деген күдіктілер және (немесе) айыпталушылар.

Бұқаралық ақпарат құралдарында немесе телекоммуникация желілерінде мұндай баланың дербес және биометриялық деректерін, оның ата-анасы және өзге де заңды өкілдері туралы ақпаратты, жеке басын анықтауға мүмкіндік беретін өзге де ақпаратты таратуға болмайды.

Ақпаратты таратуға болады:

- егер сот кәмелетке толмаған адамды ата-анасы және өзге де заңды өкілдері туралы ақпаратты қоса алғанда, ауыр және (немесе) аса ауыр қылмыстар жасағаны үшін кінәлі деп таныса;
- егер 14 жасқа толған, құқыққа қайшы әрекеттер (әрекетсіздік) салдарынан зардап шеккен кәмелетке толмағанның және оның заңды өкілдерінің келісімі болса;
- егер 14 жасқа толмаған, құқыққа қайшы әрекеттер (әрекетсіздік) салдарынан зардап шеккен кәмелетке толмағанның заңды өкілдерінің келісімі болса;
- егер 16 жасқа толған, әкімшілік және (немесе) қылмыстық құқық бұзушылық жасаған кәмелетке толмаған адамның және оның заңды өкілдерінің келісімі болса;
- егер қылмыстық процесті жүргізетін органдардан алынған ақпаратты БАҚ-та тарату туралы сөз болғанда (қылмысты тергеуге, қылмыс жасауға қатысы бар адамдарды анықтауға,

жоғалған кәмелетке толмағандарды аталған мақсаттарға жету үшін қажетті көлемде іздестіруге жәрдемдесу мақсатында);

- егер кәмелетке толмаған зардап шеккен адамның бір заңды өкілінің келісімі болса, егер екінші заңды өкіл Қазақстан Республикасынан тыс жерде болса және оның алуға келісімі мүмкін болмаса;
- егер заңды өкіл 14 жасқа толған және құқыққа қарсы іс-қимыл нәтижесінде зардап шеккен кәмелетке толмаған адамға немесе оның заңды өкілдеріне қатысты құқыққа қарсы іс-қимыл жасады деп күдікті немесе айыпталушы болып табылса;

Заңды бұзғаны үшін әкімшілік жауапкершілік қарастырылған⁴.

ГЛОССАРИЙ

Қоғамдық тұлға - бұл маңызды мемлекеттік функцияларға ие жеке тұлға.

Қоғамдық қызығушылық - бұл аудитория тарапынан болатын кез-келген қызығушылық емес, бұл - қоғамның демократиялық құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамға, қоғамдық қауіпсіздікке, қоршаған ортаға қауіп-қатерді анықтау және жеткізу қажеттілігі.

Көрінеу жалған ақпарат - қоғамдық тәртіпті бұзу немесе азаматтардың немесе ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделеріне не қоғамның немесе мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделеріне елеулі зиян келтіру қаупін туғызатын ақпарат.

Алауыздық - әлеуметтік, ұлттық, рулық, нәсілдік, тектік немесе діни алауыздықты қоздыруға, азаматтардың ұлттық ар-намысы мен қадір-қасиетін не діни сезімдерін қорлауға бағытталған қасақана әрекеттер, сол сияқты азаматтардың дінге, тектік-топтық, ұлттық, рулық немесе нәсілдік қатыстылығына байланысты олардың айрықша, артықшылығын не кемістігін насихаттау.

Насихаттау - бұқаралық ақпарат құралдарында насихаттау деп Қазақстан Республикасының заңнамасында тыйым салынған ақпарат туралы оң қоғамдық пікірді қалыптастыру және (немесе) адамдардың шектеусіз тобының құқыққа қарсы әрекетін немесе әрекетсіздігін жасауға итермелеу үшін көзқарастарды,

⁴ <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z990000451>

фактілерді, дәлелдерді және өзге де ақпаратты, оның ішінде әдейі бұрмаланған ақпаратты тарату түсініледі.

Цензура - бұқаралық ақпарат құралдарының хабарламалар мен материалдарды мемлекеттік органдармен, лауазымды адамдармен және өзге де ұйымдармен олардың талабы бойынша немесе хабарламалар мен материалдарды не олардың жекелеген бөліктерін таратуға шектеу немесе тыйым салу мақсатында өзге де негіздер бойынша алдын ала келісуі;

Экстремизм - билікті күштеп басып алуға немесе билікті күштеп ұстап қалуға, сондай-ақ мемлекеттің конституциялық құрылысын күштеп өзгертуге, сол сияқты қоғамдық қауіпсіздікке күштеп қол сұғуға, оның ішінде жоғарыда аталған мақсаттарда заңсыз қарулы құралымдарды ұйымдастыруға немесе оларға қатысуға бағытталған және ұлттық заңнамаға сәйкес қылмыстық тәртіппен қудаланатын қандай да бір іс-әрекет.

Аралық шығармашылық тапсырма

Сіздің ойыңызша "hate speech" белгілері бар жазбаларды, мақалаларды, сюжеттерді табыңыз. Осы мысалдарды топта талқылаңыз.

АҚПАРАТҚА

ҚОЛ ЖЕТКІЗУ

Диана Окременова

АҚПАРАТҚА ҚОЛ ЖЕТКІЗУ

Ақпаратқа қол жеткізу - бұл соңғы жылдары онлайн режимінде жүзеге асырылып келе жатқан адамның негізгі құқықтарының бірі. Ақпаратқа еркін қол жеткізу мемлекеттік басқару сапасына, ашықтыққа, есептілікке, азаматтық қоғамның белсенділігіне әсер етеді, сыбайлас жемқорлық деңгейін төмендетуге көмектеседі. Онлайн құралдарды дамытудың арқасында ақпараттың көбірек көлемі желіде қолжетімді болып, азаматтарға талдау жасауға, адвокациялық кампаниялар жүргізуге, мемлекеттік шешімдер қабылдау процестеріне қатысуға мүмкіндік береді.

Халықаралық стандарттар

Ақпаратқа қол жеткізу құқығы туралы алғашқы заң 1766 жылы Швецияда пайда болды және 200 жылға жуық уақыт бойы әлемдегі жалғыз осындай құжат болды. Ол ұлттық Парламентке корольден ақпаратқа қол жеткізуге мүмкіндік берді. 1951 жылы Финляндияда ақпаратқа қол жеткізу туралы заң күшіне енді. Бүгінде 100-ден астам ел осы саладағы процестерді реттейтін ұлттық құқық нормаларын қабылдады.

Ақпарат құқығы (Right of Access to information, RTI) - адамның негізгі құқықтарының бірі. Ол халықаралық заңнамада демократия мен қоғамның қатысуын нығайту үшін қажетті сөз бостандығын білдіретін, сыбайлас жемқорлыққа қарсы құрал ретінде, сондай-ақ қоршаған ортаны қорғаудың маңызды құралы ретінде сипатталған. Бұл құқықты іске асырудың негізгі артықшылықтары - мемлекеттік басқару сапасын жақсарту, инвестициялық ахуалды арттыру, сыбайлас жемқорлықты азайту, азаматтық қоғамды жандандыру және оның шешім қабылдаудағы рөлін күшейту болып табылады.

Ақпаратқа қол жеткізудің негізгі нормалары:

- Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 10-бабы,
- Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің 19-бабы

- БҰҰ Сыбайлас жемқорлыққа қарсы конвенциясының 13-бабы,
- Орхус конвенциясы,
- БҰҰ, ЕҚЫҰ, ЮНЕСКО құжаттарында, Еуропа Кеңесінің ресми құжаттарға қол жеткізу туралы Конвенциясында, Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық соттың шешімдерінде, Комитеттің және Еуропа Кеңесі Парламенттік Ассамблеясының қарарлары.

Негізгі қағида ақпараттың максималды ашықтығы қағидасы болып саналады, тек аса қажет жағдайларда шегінуге болады және олар нақты және тар тұжырымдалуы керек.

БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі комитетінің директивалық ескертуінде *"Пактінің 19-бабы Мемлекеттік органдардың иелігіндегі ақпаратқа құқыққа кепілдік береді. Ол мемлекеттерден қоғамдық қызығушылық тудыратын ақпаратты басымдықпен таратуды және оған қол жеткізу "оңай, жылдам, тиімді және практикалық" болуы керек"* деп талап етеді. Ескертуде сондай-ақ мемлекеттер "қажетті рәсімдерді" құруы керек делінген: мысалы, ақпарат алу құқығын іске асыру үшін заңнама; ақпаратқа қол жеткізу үшін төлем мөлшері шектеулі болуы керек, сұрауларға уақтылы жауап беру керек, билік беруден бас тартуды негіздеуі керек, ал мемлекеттер бас тартуға шағымдану тетіктерін құруы керек.

БҰҰ-ның Сыбайлас жемқорлыққа қарсы конвенциясы мемлекеттерден халықты ақпаратқа тиімді қол жетімділікпен қамтамасыз ету үшін тиісті шаралар қабылдауды талап етеді және ақпарат берушілерді қорғауды міндеттейді (whistle-blower).

Стандарттарды орындау үкіметтер мен мемлекеттік органдарға екі міндеттеме жүктейді. Біріншіден, мемлекеттік органдар жүзеге асыратын іс-шаралар туралы негізгі ақпаратты жариялау міндеті; екіншіден, адамдардың сұрауларына жауап беру және құжаттарға қолжетімділікті қамтамасыз ету міндеті.

Ақпаратқа қол жеткізу туралы негізгі заңдардың басты принциптері:

- **Ақпаратқа қол жеткізу құқығы** - жеке тұлғаның, ұйымның немесе заңды тұлғаның мемлекеттік органдардан өз мүддесін құқықтық негіздеу міндетінсіз ақпарат сұрату мүмкіндігіне құқығы;

- **Ақпарат беру міндеті** - мемлекеттік органдардың сұрауларға жауап беру және ақпарат беру міндеті. Бұл сұраулармен жұмыс істеу тетіктерін және сұрауларға жауап берудің шекті мерзімдерін белгілеуді қамтиды;
- **Ерекшеліктер** ақпараттың белгілі бір санаттарын ашпауға мүмкіндік береді. Бұл әдетте ақпаратты жасырмас бұрын оның ашылуы қандай зиян келтіруі мүмкін екенін көрсетуді талап етеді;
- **Ішкі шағым** - өтініш берушіге ақпарат беруден бас тартуға дауласуға мүмкіндік беретін тетіктер;
- **Сыртқы шағым және қадағалау** – тәуелсіз органның шағымдарды қарауы;
- **Проактивті жариялау** - билік органдарына өз қызметі туралы ақпаратты проактивті түрде жариялауды талап ету;
- **Санкциялар** - ақпаратты заңсыз жойғаны немесе өзгерткені үшін не оны беруден заңсыз бас тартқаны үшін лауазымды адамдарға жаза.

Айта кету керек, соңғы жылдары ақпаратқа белсенді қолжетімділік ашық деректер мен электрондық үкіметтер сияқты тәсілдермен қамтамасыз етілді.

Ақпаратқа қол жеткізу құқығы, сөз бостандығы құқығы сияқты, абсолютті емес және шектеулі болуы мүмкін екенін білу маңызды. Мәселен, Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің 19-бабының 3-тармағында шектеулер заңмен белгіленуі және: а) басқа адамдардың құқықтары мен беделін құрметтеу үшін; б) мемлекеттік қауіпсіздікті, қоғамдық тәртіпті, халықтың денсаулығын немесе имандылығын қорғау үшін қажетті болып табылуы тиіс делінген. Мұны ақпарат бостандығы құқығын шектеудің немесе бұзудың заңдылығы мен негізділігін анықтауда тест ретінде пайдалануға болады.

Егер ұлттық заңдар көрсетілген ережелерге сәйкес келмесе, онда олар халықаралық нормаларға қайшы келеді және даулы тұстарда халықаралық нормалар қолданылуы тиіс.

Елдердегі ақпаратқа қол жеткізу жағдайын бағалайтын әртүрлі рейтингтер бар. Ең танымал – ақпаратқа жаһандық құқық картасы⁵ және бюджеттің ашықтығына шолу⁶. Сондай-ақ, мемлекеттерді

⁵ <https://www.rti-rating.org/>

⁶ <https://www.rti-rating.org/>

ақпаратқа қол жеткізудің прогрессивті стандарттарын енгізуге ынталандыратын OGP (Open Government Partnership), GRECO (Group of States against Corruption) сияқты халықаралық серіктестіктер жұмыс істейді.

2015 жылы ЮНЕСКО-ның ұсынысы бойынша 28 қыркүйек "ақпаратқа жалпыға қолжетімділіктің халықаралық күні" болып тағайындалды.

Қазақстандық тәжірибе

Ақпаратқа қол жеткізу құқығы әртүрлі ұлттық құжаттарда бекітілген:

- Конституцияның 20-бабында ("әркімнің ақпаратты заңмен тыйым салынбаған кез келген тәсілмен еркін алуға және таратуға құқығы бар. Қазақстан Республикасының мемлекеттік құпияларын құрайтын мәліметтер тізбесі заңмен айқындалады");
- Ақпаратқа қол жеткізу туралы заңда⁷;
- БАҚ туралы заңда⁸;
- Экологиялық кодексте⁹ (21-тарау) ;
- Бюджет кодексінде¹⁰ (транспаренттілік қағидаты, 4-баптың 4-тармағы)
- Мұрағат туралы заңда¹¹
- Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы Заң¹² (7-бап) және т. б.

Ақпаратқа қол жеткізу туралы Заңның прогрессивті тармақтарына мыналар жатады:

- Қызметтік ақпарат енді қолжетімділігі шектеулі ақпаратқа жатпайды, бұл мемлекеттік органдардың құжаттарының үлкен массивін ресми түрде қолжетімді етеді;

⁷ <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000401/z150401.htm>

⁸ <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000401/z150401.htm>

⁹ <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000401/z150401.htm>

¹⁰ <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000401/z150401.htm>

¹¹ <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000401/z150401.htm>

¹² <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000401/z150401.htm>

- Квазимемлекеттік органдар (мысалы, "Самұрық-Қазына", ҚТЖ және мемлекеттің қатысы бар өзгелері) ақпарат иеленушілерге жатады және оны мемлекеттік органдармен қатар беруге міндетті;
- "Электрондық үкімет" сайтындағы өтініштер тәртібі нақты реттеледі. Азаматтар ақпаратты E-gov арқылы ала алады, бұл процедураны айтарлықтай жеңілдетеді және уақытты үнемдейді.

Заң ақпаратты үш санатқа бөледі: жалпыға қолжетімді ақпарат, қолжетімділігі шектеулі ақпарат және қолжетімділігі шектеулі ақпарат. Соңғысына мемлекеттік құпиялар, құпиялар (жеке, банктік, бала асырап алу, салық, дәрігерлік, коммерциялық), "қызметтік пайдалану үшін" деген белгісі бар қызметтік ақпарат (бұдан әрі – ҚБП) жатады. Соңғы тармақ көптеген шағымдарды, даулар мен келіспеушіліктерді тудырады.

Мәселен, "мәліметтерді таратылуы шектелген қызметтік ақпаратқа жатқызу және онымен жұмыс істеу қағидаларында" мемлекеттік органдар басшыларының белгілі бір мәліметтерді "қызметтік пайдалану үшін" санатына дербес жатқызу құқығы белгіленеді. Бұл ретте ережелер таралуы шектелген ақпарат өлшемшарттарын кеңінен түсіндіру мүмкіндігін белгілейді, сонымен қатар, өлшемшарттар тізімі жабық болып табылмайды, егер олар Орындаушының пікірінше, мемлекеттік органның мүдделеріне нұқсан келтіріп пайдаланылуы мүмкін болса, ақпаратқа қолжеткізуді шектеуге мүмкіндік береді. Бұл нормалар өз кезегінде шектеулерді теріс пайдалануға мүмкіндік береді және қоғамдық маңызы бар ақпаратты заңсыз жасыруға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, Заң ақпаратты жариялаудың бірыңғай форматын көздемейді, сондықтан бұл мәселе әрбір мемлекеттік органның ар-ұжданында қалады. Мысалы, интернет-ресурстарда жалпы сипаттағы ақпарат ашылады, бірақ тексеру жүргізу туралы ақпарат іс жүзінде ашылмайды. Немесе тексеру жоспары орналастырылған, бірақ оның нәтижелері жоқ. Көрсетілетін мемлекеттік қызметтер туралы мәліметтер ішінара, әр түрлі дәрежеде егжей-тегжейлі, әдетте барлық қызметтер бойынша емес және қарапайым және түсінікті түрде ұсынылады.

Пандемия кезінде тәжірибе көрсеткендей, мемлекеттік органдар жаңа сын-қатерлермен толық күресуге дайын емес. Сонымен,

журналистердің ақпарат беру туралы шағымдарының саны едәуір өсті. Онлайн форматқа көшуге байланысты бұқаралық ақпарат құралдарының жиналыстарға, онлайн-сот процестеріне қатысуымен және жалпы жұртшылықты жағдай туралы жедел ақпараттандырудың сауатты ұйымымен проблемалар туындады.

Өткен жылы Құқық қорғау ұйымдары мен азаматтар тобы Президент пен Парламентке ақпаратты "қызметтік пайдалану үшін" санатына жатқызудың қолданыстағы ережелерін қайта қарауды талап етіп жүгінді.

Сарапшылар карантин енгізілген сәттен бастап азаматтық қоғам мемлекеттік органдардың ақпаратты ешқандай себепсіз ҚПУ санатына жатқызуымен бетпе-бет келгенін атап өтті. Сонымен қатар, тәжірибе көрсеткендей, шенеуніктердің іс-әрекеттеріне дау айту мүмкін емес, өйткені тиісті бұйрықтарда ҚПУ белгісі де бар. Мәселен, мемлекеттік ақпараттық тапсырыс желісі бойынша қандай БАҚ қаржы алатыны туралы; Парламент Мәжілісі депутаттарының жалақысының мөлшері туралы ақпарат құпияландырылды.

Жалпы бюджеттік ақпаратқа келетін болсақ, жариялауға әлі де бірыңғай талаптар жоқ. Бюджетті пайдалану туралы негізгі ақпаратты пандемия кезінде бюджеттік жаңалықтардың негізгі көзіне айналған Мемлекеттік сатып алу сайтынан табуға болады. Белсенділер мен журналистер шенеуніктер сатып алатын қызметтер туралы мәліметтерді жариялап, күмәнді сатып алуларды жариялап, оларға сыбайлас жемқорлыққа қарсы агенттіктің назарын аударды.

Бюджет туралы мәліметтерді порталдан да табуға болады (e-gov.kz, ашық бюджеттер), Статистика агенттігінің, есеп комитетінің, Қаржы министрлігінің сайттарында. Статистика бойынша "Ашық үкімет" порталының "Ашық бюджеттер" бөлімінде 13 500-ден астам бюджеттік бағдарламалар жобасы жарияланды, алайда азаматтардың бюджеттік бағдарламалар жобаларын және бюджет қаражатын іске асыру туралы есептерді талқылау процесіне қатысу дәрежесі туралы қорытынды жасау қиын, өйткені бару статистикасы жоқ. Сонымен қатар, ақпарат жүйесіз және жүйесіз жаңартылады. Мәселен, мысалы, Конституциялық Кеңестің бюджеті туралы ақпарат соңғы рет үш жыл бұрын жаңартылған. Президент Әкімшілігі мен Тұңғыш Президент Кеңесі бойынша деректер мүлдем жоқ. Бұл ретте осы ведомстволардың

шығыстары туралы ақпаратты мемлекеттік сатып алу сайтынан табуға болады.

Жақында халыққа бюджеттік ақпаратты қарапайым және қолжетімді түрде ұсынатын қоғамдық бастамалар¹³ пайда болды.

Өткеннің соңында ақпаратқа қол жеткізу туралы заңға бірнеше тармақтарға қатысты түзетулер қабылданды. Біріншіден, ақпаратқа қол жеткізу саласындағы уәкілетті орган нақты белгіленген (ол ақпарат министрлігі болды), оның функциялары, өкілеттіктері мен жауапкершілігі сипатталған. Екіншіден, "ашық диалогтың интернет-порталы" және "Бірінші басшылардың блог-платформасы" ұғымдарына анықтамалар берілді. Үшіншіден, үкіметтің, ақпарат және ақпараттандыру саласындағы уәкілетті органдардың құзыреттері көрсетілген.

Сондай-ақ ақпарат иелерінің интернет-ресурстарында орналастырылуы тиіс ақпарат егжей-тегжейлі көрсетілген. Атап айтқанда, соттардың, әкімдіктердің, министрліктердің, квазимемлекеттік органдардың сайттарында орналастырылатын ақпарат санаттарының тізімі анықталды. Енді ақпарат иелеріне орталық және (немесе) жергілікті атқарушы органдардың функцияларын орындаушылар да кіреді.

2020 жылы Қазақстан Transparency International сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексында алғаш рет 38 балл жинап, 19 позицияға¹⁴ көтерілді. Сонымен қатар, сарапшылар "Қазақстан билігі Денсаулық сақтау шығындары туралы ашықтық пен қаржылық ақпаратқа қол жеткізумен, журналистер, құқық қорғаушылар мен азаматтық қоғам өкілдерінің қызметіне негізсіз шектеулермен байланысты демократиялық бостандықтардың бұзылуына жол бергенін" атап өтті.

ӘРЕКЕТ АЛГОРИТМІ

Егер сіз ақпаратқа қол жеткізу құқығыңызды іске асыруды шешсеңіз, ең алдымен аттас заңды зерделеу қажет.

Сонымен, заңға сәйкес ақпарат дегеніміз не? Бұл - кез келген тасығышта тіркелген және оларды сәйкестендіруге мүмкіндік

¹³ www.publicbudget.kz, <http://openbudget.kz/>, <http://nedra.echo.kz/>.

¹⁴ http://tikazakhstan.org/v-indekse-vospriyatiya-korrupsii-kazahstan-podnyalsya-na-19-pozitsij-nabrav-vpervye-38-ballov/?fbclid=IwAR27ybkY3_MIFsDK0kZxDQmndAhTctv08i7VxyQD-HmehLIwcnDuj3iUHs

беретін деректемелері бар мәліметтер. Яғни, бұл ұйымда бұрыннан бар кез-келген ақпарат, оны арнайы жасау қажет емес.

Ақпаратты сұрау арқылы сіз оның пайдаланушысысыз. Оны ұсынатын ұйымдар ақпарат иеленушілері деп аталады. Ақпаратты мемлекеттік органдардан, Парламенттен, квазимемлекеттік органдардан, монополистер мен нарық доминанттарынан сұратуға болады. Сондай-ақ, сіз жеке фирмалардан тек Бюджеттік шығындар туралы ақпарат сұрай аласыз.

Мысалы, егер компания жолдарды жөндеуге арналған тендерді жеңіп алса, сіз егжей-тегжейлерді білуге құқығыңыз бар және оларды тендерді өткізген фирма да, мемлекеттік орган да ұсынуы керек.

Ақпаратты қалай алуға болады? Бірнеше тәсілдер бар, олардың ішінде – баспасөзде, мемлекеттік органдардың үй-жайларында, интернет-ресурстарда орналастыру. Бұған Бірінші басшылардың жария есептері, мемлекеттік органдар алқаларының отырыстары да кіреді. Бірақ ең тиімді әдіс-сұрау. Ол ауызша да, жазбаша да болуы мүмкін. Мұнда электрондық үкімет порталының құралдары көп көмектеседі. Ол үшін e-gov.kz сайтына тіркелу керек және электрондық цифрлық қолтаңбаны алыңыз. Осыдан кейін Сіз Жеке кабинет арқылы немесе Мемлекеттік органдардың бірінші басшыларының блогтарында сұраулар жібере аласыз.

Жазбаша сұрау салуға жауап 15 күн ішінде берілуі тиіс. Егер сұратылған ақпарат бірнеше ақпарат иелерінің құзыретіне кіретін болса, қарау мерзімі тағы 15 күнге ұзартылуы мүмкін. Бұл туралы Сізге үш жұмыс күні ішінде хабарлау керек.

Егер сіздің сұрауыңыз басқа органның жауабын талап етсе, ол сізге бұл туралы хабарлай отырып, сол жерге жіберіледі.

Жазбаша сұрауға жауап сіздің қалауыңыз бойынша қағаз немесе электрондық нысанда өтініш тілінде берілетінін білу маңызды.

Сондай-ақ, заңда қолжетімділік шектелмейтін ақпараттың тізімі бар. Бұған азаматтардың қауіпсіздігі мен денсаулығына қауіп төндіретін төтенше жағдайлар, экологияның жай-күйі және басқалары туралы мәліметтер кіреді. Бұл сондай-ақ республикалық және жергілікті бюджеттерден қаражатты қалыптастыру және жұмсау туралы ақпаратты қамтитыны

маңызды. Бұл дегеніміз, Бюджеттік шығындар әрқашан мүмкіндігінше ашық және азаматтарға қол жетімді болуы керек.

Өкінішке орай, кейбір жағдайларда сізге ақпарат беруден бас тартуы мүмкін. Мысалы, егер мемлекеттік орган сұрау салудың мазмұнын анықтай алмаса, егер тексеру нәтижелері бойынша шешім әлі қабылданбаса немесе сіз актілерге құқықтық баға беруді сұрасаңыз. Ақпараттан бас тарту туралы дәлелді жауапты сіз бес жұмыс күні ішінде алуыңыз керек.

Егер сізге ақпараттан бас тартылса, сіздің ойыңызша заңсыз болса, Сіз бұл шешімге шағымдана аласыз. Бірнеше жол бар: жоғары тұрған адамға немесе жоғары тұрған органға шағым жазу немесе сотқа жүгіну.

Бұзушылықтар үшін Санкциялар ҚР ӘҚБтК-нің "Ақпаратқа қол жеткізу құқығын заңсыз шектеу" 456-1-бабында көзделген:

- Ақпарат беруден заңсыз бас тарту не мұндай ақпарат пайдаланушының сұрауы бойынша ақпарат беруге жататын жағдайларда көрінеу жалған ақпарат беру;
- Көрінеу жалған ақпаратты бұқаралық ақпарат құралдарында, ақпарат иеленушінің интернет-ресурсында, ашық деректердің интернет-порталында немесе Қазақстан Республикасының заңнамасында көзделген өзге де тәсілдермен орналастыру;
- Қолжетімділігі шектеулі ақпарат болып табылмайтын ақпаратты қолжетімділігі шектеулі ақпаратқа заңсыз жатқызу.

Егер сот шенеуніктің ақпаратқа қол жеткізу туралы заңды бұзғанын мойындаса, оған 30-дан 100 АЕК-ке дейін айыппұл салынуы мүмкін.

Пайдалы сілтемелер

Статистика агенттігі www.stat.gov.kz

Құқықтық статистика комитеті <http://pravstat.prokuror.kz>

Мемлекеттік кірістер комитеті www.kgd.gov.kz

Электрондық үкімет www.egov.kz

Мемлекеттік сатып алу порталы www.goszakup.gov.kz

Интерактивті бюджет картасы www.publicbudget.kz

Жер қойнауын пайдаланушылардың әлеуметтік-инфрақұрылымдық жобаларға төлемдері <https://nedra.echo.kz/>

Халықаралық ұйымдардың есептері

Дүниежүзілік Банктің рейтингтері

Халықаралық ұйымдардың рейтингтері (Freedom house, Transparency International)

Бейіндік қауымдастықтар мен кәсіподақтар

Зерттеу агенттіктері

Шығармашылық тапсырма

Жергілікті әкімдікке немесе Министрлікке бюджет қаражатын жұмсауға байланысты тақырыпқа сұрау жасаңыз және жіберіңіз, жауапты талдаңыз. Бас тартқан жағдайда-шағым жасаңыз, сонымен қатар жауапты талдаңыз.

ИНТЕРНЕТТЕГІ **АВТОРЛЫҚ** ҚҰҚЫҚ

Ольга Диденко

ИНТЕРНЕТТЕГІ АВТОРЛЫҚ ҚҰҚЫҚ

Авторлық құқықтар мифтері мен шынайы көрінісі

Интернеттің, әлеуметтік желілердің, мессенджерлердің біздің өмірімізде кең таралуы басқа адамдардың мәтіндерін, фотосуреттерін және аудиовизуалды материалдарын авторлық құқық иелерінің рұқсатынсыз бұқаралық ақпарат құралдарындағы материалдарды, жеке жазбалар мен блогтарды, интернет-басылымдарды, газеттерді, сайттарды, бағдарламаларды және кез-келген басқа мазмұнды иллюстрациялау үшін қаншалықты тез және оңай қолдануға болатындығына әсер етті. Мұндай жылдамдық пен қайталанудың қарапайымдылығы интернет кеңістігінде авторлық құқықты сақтау туралы көптеген мифтерді тудырады. Олардың ең көп тарағандары:

Миф 1. Интернетте жалпыға қолжетімді барлық нәрсені алуға және жариялауға болады

Миф 2. Тек жоғары көркем фотосуреттер авторлық құқықпен қорғалған

Миф 3. Тек адамдар бейнеленген фотосуреттер авторлық құқықпен қорғалған

Миф 4. Егер мәтін, фотосурет немесе аудиовизуалды материал ашық аккаунтта жарияланса, онда оларды жариялауға рұқсат талап етілмейді

Миф 5. Егер мен біреудің құқығын бұзсам да, ол үшін ештеңе болмайды (ешкім сотқа бармайды, ешкім білмейді және т. б.)

Бұл өте қауіпті мифтер және олар журналистер мен бұқаралық ақпарат құралдарында жұмыс істейтіндер үшін ең қауіпті. Неліктен? Мұның екі себебі бар: біріншіден, журналистер және бұқаралық ақпарат құралдарында жұмыс істейтіндердің барлығы авторлық контентті өздері жасайды және авторлық құқықты бұзуы мүмкін, екіншіден, БАҚ редакциялары басқа авторлардың шығармаларын бұқаралық ақпарат құралдарын дайындау мен шығаруға байланысты әртүрлі мақсаттарда қолдана алады және осылайша басқа авторлардың құқықтарын бұзуы мүмкін.

Авторлық құқық және оның болашақ журналистер үшін бірқатар пәндердегі орны

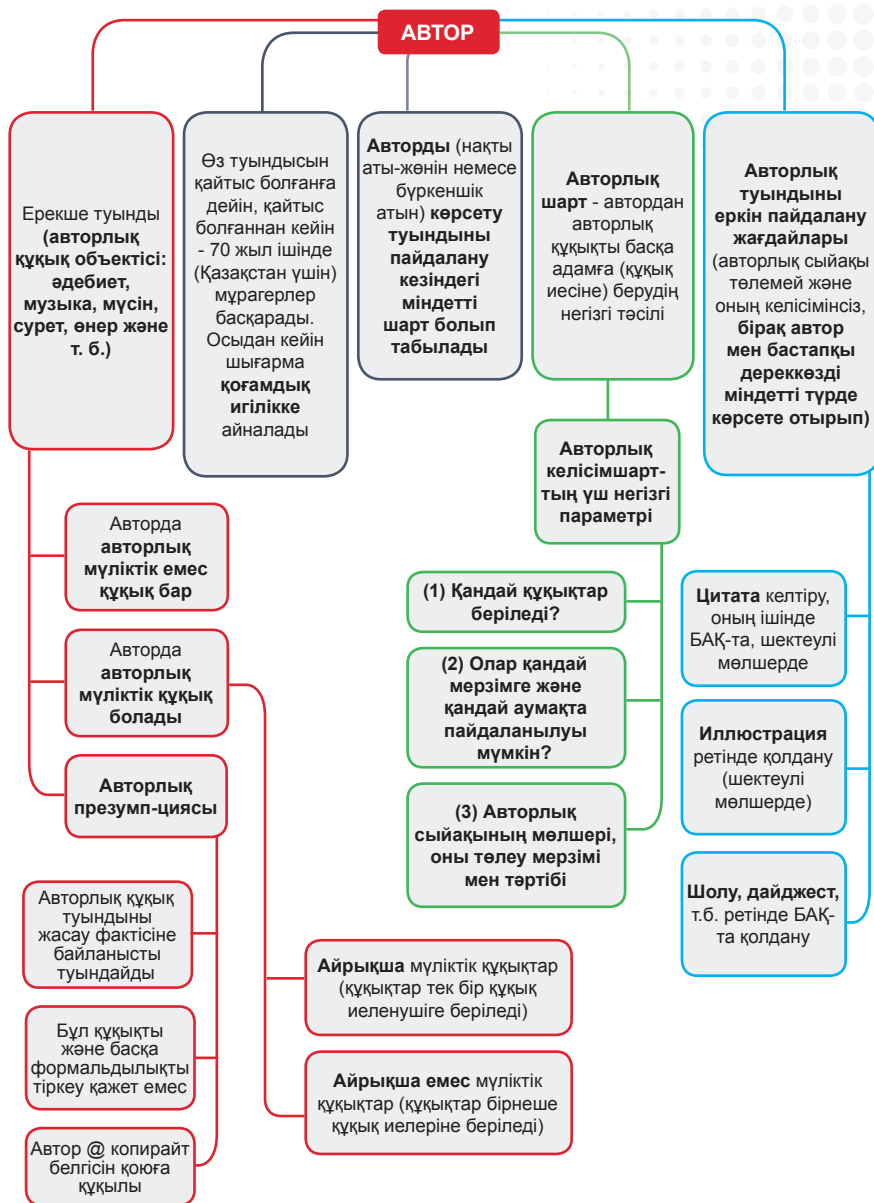
Авторлық құқық тұжырымдамасы өте қарапайым идеяға негізделген: егер адам формасы мен білдіру тәсіліне қарамастан бірегей және ерекше туынды жасаса, ол **автор** және оның осы туындыны пайдалану құқығы сенімді қорғалған. Бұл қорғау сіздің авторлық құқығыңызды тіркегеніңізге немесе тіркемегеніңізге байланысты емес. Жасалған туындылар көбінесе **авторлық құқық объектілері** (АҚО) немесе зияткерлік меншік (ЗМ) деп аталады. Бұл қандай шығармалар болуы мүмкін? Әдеби, ғылыми және көркем шығармалар, қандай да бір түрде: жазбаша, музыкалық, драмалық және кинематографиялық шығармалар, кескіндеме, графика және мүсін туындылары¹⁵.

Авторға **мүліктік емес авторлық құқық** ретінде қорғауға кепілдік беріледі: авторлықты көрсету құқығы, бүркеншік ат қолдану құқығы, жариялау құқығы. Сондай-ақ, автор өзінің авторлық құқығын барлық қолжетімді тәсілдермен қорғай алады, егер оның туындысы бүлінген, бұрмаланған немесе өзгертілген болса, автор ретіндегі беделін қорғай алады.

Оған әдеби және көркем шығармалар жасау арқылы оларды таратуға және одан табыс табуға кепілдік беріледі (**авторлық сыйақы**). Автор болу экономикалық тұрғыдан тиімді болуы керек. Авторға оның ғана емес, оның мұрагерлерінің де оның шығармаларын қайтыс болғанға дейін және қайтыс болғаннан кейін 50 жылдан¹⁶ кейін таратудан пайда көретініне кепілдік беріледі... **Бұл АОН әрбір пайдаланғаны үшін берілетін авторлық сыйақы** деп аталады. Бірақ белгілі бір жағдайларда **авторлық туындыларды заңды түрде пайдалану үшін ерекшеліктер бар**.

¹⁵ 1971 жылы 24 шілдеде Парижде қайта қаралған Авторлық құқық туралы Дүниежүзілік Конвенцияның (Женева) 1-бабы. Конвенцияның орыс тіліндегі мәтіні мына сілтеме бойынша қолжетімді: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pdf/copyright.pdf

¹⁶ Бірқатар юрисдикцияларда бұл мерзім 70 жыл.

Сурет 1. Авторлық құқық қалай "жұмыс істейді"?

Авторға тек өз туындысын қалай және қайда қолданғысы келетінін анықтауға құқығы бар екеніне кепілдік беріледі. Бұл **мүліктік емес авторлық құқықтар** деп аталады. **Авторлық құқықты кез-келген заңсыз пайдалану** - мүліктік және мүліктік емес - ақшалай өтемақы түрінде де, басқа санкциялар түрінде де тоқтатылып, жазалануы керек.

Әлемде авторлық құқық жүйесі осылай жұмыс істейді, ол бізде де жұмыс істейді, өйткені **Қазақстан Республикасы негізгі халықаралық құжаттарды** – Әдеби және көркем шығармаларды қорғау туралы Берн конвенциясын¹⁷, Авторлық құқық туралы Дүниежүзілік конвенцияны¹⁸ және тағы басқаларды **ратификациялады**. Бұл қазақстандық авторлар өз құқықтарын халықаралық стандарттар бойынша қорғай алатынын білдіреді.

Автордың құқықтарын және Қазақстандағы авторлық құқыққа қатысты барлық мәселелерді реттейтін Негізгі Заң - "Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы" ҚР Заңы¹⁹. Төменде схемада негізгі ұғымдар көрсетілген – автор, авторлық құқық объектісі, авторлық презумпция, авторлық мүліктік емес және мүліктік құқықтар, айрықша және айрықша емес мүліктік құқықтар, авторлық шарт және оның үш негізгі элементі – (1) осы Шарт бойынша берілетін құқықтар тізімі, (2) мерзімі мен аумағын көрсету және (3) мөлшері авторлық сыйақы, төлеу мерзімі мен тәртібі. Бұл авторлық құқық тұжырымдамасының жалпы ережесі - автор өз туындысын пайдаланған әрбір жағдай үшін сыйақы алуы керек. Алайда, олардың осы ережеге қатысты ерекшеліктері бар – және олар осы схемада да көрсетілген:

Әдеби және көркем шығармаларды қорғау туралы Берн конвенциясы "күнделікті жаңалықтар" мен "қарапайым баспасөз ақпаратын" авторлық құқық объектілеріне жатқызбайды. Біздің заң егжей-тегжейлі - **"ақпараттық сипаттағы оқиғалар мен фактілер туралы хабарламалар авторлық құқық**

¹⁷ Қазақстан Республикасының әдеби және көркем шығармаларды қорғау туралы Берн конвенциясына қосылуы туралы. Қазақстан Республикасының 1998 жылғы 10 қарашадағы N 297 Заңы. Заң мәтіні сілтеме арқылы қол жетімді: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z980000297>

¹⁸ Қазақстан Республикасының әдеби және көркем шығармаларды қорғау туралы Берн конвенциясына қосылуы туралы. Қазақстан Республикасының 1998 жылғы 10 қарашадағы N 297 Заңы. Заң мәтіні сілтеме арқылы қол жетімді: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z980000297>

¹⁹ Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы. Қазақстан Республикасының 1996 жылғы 10 маусымдағы № 6-І Заңы: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z960000006>

объектілеріне жатпайды²⁰. Бұл авторлық құқықтың бұқаралық ақпарат құралдарына, журналистерге, фотографтарға және басқа медиа мамандарға ешқандай қатысы жоқ дегенді білдіре ме? Мүлдем жоқ. Керісінше, журналистика мен авторлық құқық арасындағы байланыс тікелей және айқын.

Біріншіден, журналистер мен фотографтар да авторлар. Жоғарыда келтірілген ережелерден көрініп тұрғандай, тек жаңалықтар арналары, жаңалықтар бағдарламалары мен сюжеттері, қысқаша жаңалықтар, пресс-релиздер, пресс-хабарландырулар, жаңалықтармен бірге теледидарда жүгіретін жол, тек жаңалықтарды берудің кез-келген түрі, күннің оқиғалары авторлық құқықты қорғау объектісі емес. Қалғанының бәрі - **журналистік мақалалар, жарияланымдар, сюжеттер, бағдарламалар, фильмдер, сұхбаттар, тергеулер. Барлық журналистік шығармашылық, фотографтар, операторлар, теледидардағы дыбыс инженерлері, жазушылар және т.б. - мұның бәрі авторлық құқықпен қорғалған.**

Екіншіден, бұқаралық ақпарат құралдары **құрама туындылар**²¹ деп танылады. Бұл дегеніміз, журналист және, мысалы, фотограф мәтін мен фотосуреттердің авторлары ретінде жеке мүліктік емес авторлық құқыққа ие – бұл автордың атын немесе бүркеншік атын көрсету құқығы, егер оның мағынасы бұрмаланған болса, өз туындысына қол қоймау құқығы және т. б. редакциямен келісімшарт бойынша жұмыс істейтін Журналист немесе фотограф баспагерге немесе хабар таратушыға (немесе БАҚ иесіне) беріледі) өзінің авторлық мүліктік құқықтары - авторлық сыйақы (қаламақы, жалақы) үшін олардың мәтіндері мен фотосуреттерін жариялау құқығы. Газеттерді, журналдарды және басқа мерзімді басылымдарды шығаратын баспагер мұндай басылымдарды жалпы пайдалануға айрықша құқықтарға ие. Баспагер мұндай басылымдарды кез келген пайдалану кезінде өзінің атауын көрсетуге не осындай нұсқауды талап етуге құқылы.

Үшіншіден, **телеарналар мен радиостанцияларда жұмыс істейтін авторлар, жазушылар, операторлар және басқа да аудиовизуалды материалдарды жасаушылар сабақтас құқықтарға ие.** Аудиовизуалды материал композициялық

²⁰ "Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы" ҚР Заңының 8-бабының 4-тармақшасы

²¹ "Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы" ҚР Заңының 11-бабының 2-тармағы

туынды болып саналады және сәйкесінше әркімнің өз құқығына ие авторлық сыйақы үлесі. Теледидар мен радиода жұмыс істейтіндердің барлығы, сәйкесінше, газет редакциясындағы журналистер ретінде, өздерінің мүліктік құқықтарын телеарнаға немесе продакш-студияға береді, оның орнына қаламақы алады. Бірақ жеке мүліктік емес құқықтарды беру мүмкін емес, сондықтан біз әрқашан аудиовизуалды өнімді жасағандардың барлығының тегі мен аты-жөнін көреміз.

Журналистер мен фотографтардың авторлық құқығы, басқа авторлардыкіндей, бұзылуы мүмкін. Егер сіз өзіңіздің бұқаралық ақпарат құралдарыңыздағы мақаланың автордың рұқсатынсыз және нұсқауынсыз қайта басылғанын көрсеңіз – бұл авторлық құқықты бұзу, автор сыйақы алмады, келісім болмады және т.б. жарияланған мәтіндерді мұндай пайдалану тоқтатылып, ақшалай өтемақы төленуі керек.

Авторлық туындыларды БАҚ-та және Интернетте пайдалану ерекшеліктері (әлеуметтік желілер, блогтар)

Интернет авторлық құқық жұмыс істемейтін аймақ па? Әрине, жоқ. Бірақ Интернет ақпарат ағыны мен ақпаратты тұтыну жылдамдығының бірнеше есе артуына ықпал етеді, демек, авторлық құқықты бұзу қаупі артады. Авторлық құқықтың бұзылуын болдырмау үшін Авторлық құқық иелері **Интернет-ресурсты пайдалану ережелерін**²² немесе **сайт материалдарын пайдалану ережелерін**²³ немесе құқық иелері ретінде белгілі бір шектеулер белгіленетін **материалдарды пайдалану шектеулері туралы ақпаратты**²⁴ жариялайды. Бұл дәйексөздің рұқсат етілген көлемін (мысалы, мәтіннің 1/3 бөлігінен немесе бірінші абзацтан артық емес), басқа көздерден мәтіндер мен фотосуреттерді ойнату шарттарын, пікірлер мен блогтарды жариялау және т.б. көрсетуі мүмкін. Төменде БАҚ редакциялары тарапынан Авторлық құқықтың негізгі бұзушылықтары келтірілген.

²² Мысалы, Tengrinews.kz жаңалықтар сайтының материалдарын пайдалануды шектеу ережелері <https://tengrinews.kz/page/information/>

²³ Мысалы, Tengrinews.kz жаңалықтар сайтының материалдарын пайдалануды шектеу ережелері <https://tengrinews.kz/page/information/>

²⁴ Мысалы, Tengrinews.kz жаңалықтар сайтының материалдарын пайдалануды шектеу ережелері <https://tengrinews.kz/page/information/>

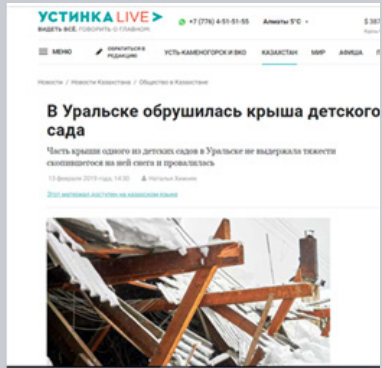
Сурет 2.

БАҚ редакциялары тарапынан Авторлық құқықты бұзушылықтардың жіктелуі

Іздеу жүйелеріндегі немесе басқа сайттардағы фотосуреттерді бұқаралық ақпарат құралдарындағы және желілік басылымдардағы мәтіндерді иллюстрациялау үшін заңсыз пайдалану БАҚ редакцияларының жиі бұзуы болып табылады. Мазмұн редакторлары мәтіндерді іздеу жүйелерінде кездесетін фотосуреттермен суреттейді. Іздеу жүйелері авторлық құқықты сақтау қажеттілігі туралы ескертсе де, көбінесе бұл ескертулер еленбейді. Егер мұндай фотосурет авторын рұқсатынсыз және оған сыйақы төлемей, сондай-ақ авторлық құқықты көрсетпестен жарияланса, бұл авторлық құқықты бұзу болып табылады, талап пен өтемақы талап етілуі мүмкін.

1-МЫСАЛ.

Редакциялардың бірінде олар материалды іздеу жүйесінен алынған фотосуретпен иллюстрациялайды. Фотосуретті жариялау кезінде автор көрсетілмеген, редакция бұл мәселеге ешқандай мән берген жоқ. Кейін жариялау редакция авторлық құқық иесінің рұқсатынсыз фотосуреттерді заңсыз пайдаланғаны үшін өтемақы төлеу туралы талап алды, авторлық құқық иесі - баспа үйі.

1. Бұл сурет интернетте іздеу көмегімен табылды

2. Бұл фото газет сайтындағы жаңалықты безендіру үшін пайдаланылды

В Краснотуринске под тяжестью снега рухнула крыша жилого дома

03.02.2016 | Filed under: [Топик](#), [ЖКХ](#) | Posted by: Юлия Леконцева | Просмотров: 2605

Вечером 2 февраля, не выдержав тяжести мокрого снега, рухнула крыша дома №4 на улице Бакстровской в Краснотуринске. По словам жильцов дома, они неоднократно обращались в управляющую организацию «ТеплокомСервис» с просьбой отремонтировать старую кровлю, однако УК всегда ссылалась на нехватку денег, а жильцы даже предлагали жильцам верхних этажей дома скинуться по 10 000 рублей на ремонт.

[Облаз крыши Бакстровская 4 03.02.2016_9](#)

Крыша потонула на Бакстровской, 4 ждета была самым местом дома. Фото: Владимир Аминов «Вечерний Краснотуринск»

— Сегодня крышу осматривала комиссия, — говорит жительница дома Татьяна Романович. — Ни кто не пообщался с жильцами, не извинился перед нами. Даже не объяснили, какие работы по устранению провала будут проводиться. Я возмущена такой безответственностью.

Крыша рухнула над квартирами №№39 и 38. Жильцы опасаются, что с таянием снега на потолке и стенах квартир появятся подтеки и плесень. В таком случае, по словам краснотуринцев, затраты на ремонт они поштатуют взыскать через суд.

Крыша дома обрушилась около 21.00 2

Заместитель главы города по городскому

Дом по улице Бакстровская 4 облеван в

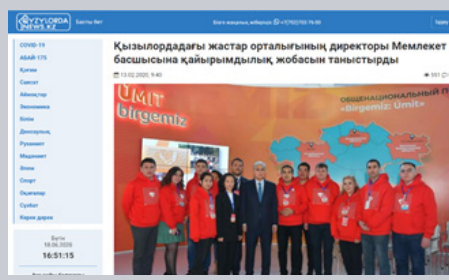

Жильцы верхних этажей дома опасаются

3. Бұл сурет Баспа үйі фотографының жұмысы болып шықты <https://old.krasnoturinsk.info/v-krasnoturinske-pod-tyazhestyu-sneg-a-ruhnula-krysha-zhilogo-doma/>

2-МЫСАЛ.

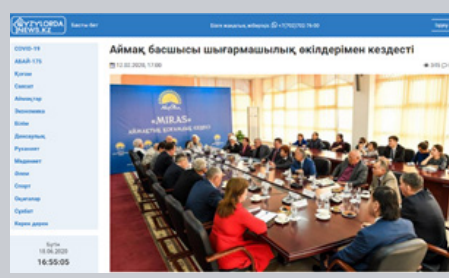
Плагиатқа журналистикада, баспа ісінде, академиялық ортада да жол берілмейді. Кейбір басылымдар авторлар мен бастапқы дереккөздердің рұқсатынсыз және нұсқауынсыз басқа басылымдардың мәтіндері мен фотосуреттерін толығымен пайдаланады. Басқа БАҚ плагиатынан зардап шеккен ақпарат агенттігінің редакциясы құқық иесі ретінде бұзылған құқықтарын қорғау үшін сотқа жүгінді.

1. 13.02.2020 жарияланған KyzylordaNews.kz сайтының материалдары. Бұл толығымен сайт журналисі мен фотографының авторлық контенті

2. 14.02.2020 газеттердің бірінде жарияланған мұл мәтін мен суреттер толығымен ұқсас, тек авторлары көрсетілмеген

3. Плагиаттың тағы бір үлгісі, мақала мен сурет 12.02.2020 жарияланған

4. 14.02.2020 газетте жарияланған мақала мен суреттер ұқсас, авторлары көрсетілмеген

Интернеттегі авторлық құқықты бұзудың басқа түрлері - **бұл иесінің келісімінсіз ашық әлеуметтік медиа аккаунттарындағы мәтіндерді, фотосуреттерді, бейнелерді пайдалану.** Бұл ашық шоттар болуы мүмкін болса да, мұндай контентті басқа БАҚ-та қайта жариялау иесінің рұқсатын алуды және бастапқы көзді көрсетуді талап етеді.

БАҚ редакциялары тарапынан құқық иеленушілердің авторлық құқықтарының бұзылуын қалай болдырмауға болады?

БАҚ редакцияларының авторлық құқықты бұзуын болдырмау үшін келесі әрекеттерді ұсынуға болады:

Журналистерге, фотографтарға, басқа да медиа мамандарға мәтіндердің, фотосуреттердің авторлары ретінде

- Әрқашан еңбек шартында немесе басқа шартта авторлық құқыққа қатысты ережелерді көрсетіңіз - аты немесе бүркеншік аты, басқа маңызды ақпарат, мысалы, автор-журналист немесе фотограф өз жұмысын басқа жолмен тарата ала ма және т. б.
- Әрқашан авторлық мәтіндер мен фотосуреттерді, басқа материалдарды заңсыз пайдалану фактілерін қадағалаңыз және бұл туралы БАҚ редакциясына хабарлаңыз.

БАҚ редакциялары және желілік басылымдар, ақпарат агенттіктерінің редакцияларына

- Фотобанктердің немесе жеке фотографтардың қызметтерін пайдаланыңыз, интернеттен фотосуретті иллюстрациялау үшін пайдаланбаңыз. Мәтіндер мен аудиовизуалды материалдарға да қатысты.
- Егер жарияланған мәтіндерді, фотосуреттерді немесе аудиовизуалды материалдарды пайдалану қажет болса, дәйексөздерді, иллюстрацияларды және шолулар мен дайджесттерді жариялау мүмкіндіктерін есте сақтаңыз.
- Авторлық құқық иелері ретінде Сіздің құқықтарыңызды бұзбау үшін сайт материалдарын немесе желілік басылымды пайдалану ережелерін жаңартыңыз.

Мәтіндер, фото және өзге материалдар әлеуметтік желілер мен Интернеттегі өзге дереккөздерден

- Әлеуметтік желілердегі ашық аккаунттардан мәтіндерді, фотосуреттерді, аудио және бейнелерді пайдалану жағдайында әрекет алгоритмін жасаңыз
- Осы материалдардың авторларынан жариялауға рұқсат алу, бастапқы дереккөзді көрсету және оған гиперсілтеме беру қажет
- Мазмұнды жариялаудан бас тартыңыз немесе егер бұл Ереже (жоғарыда көрсетілген) орындалмаса, оны ауыстырыңыз

Іс жүзінде журналист пен БАҚ редакциясы бір-бірімен байланысты проблемаларға тап болуы мүмкін, мысалы, өз бейнесін алу құқығын бұзу немесе дербес деректер айналымының бұзылуы және т. б. Мұнда журналистикадағы авторлық құқықтың басқа құқықтардан қалай және неге ерекшеленетінін және журналистердің, баспасөз фотографтарының және басқа медиа мамандардың өздері үшін авторлық құқықты қорғауды қалай қамтамасыз ету керектігін нақты ажырату қажет, сонымен бірге, БАҚ редакциялары тарапынан басқа адамдардың авторлық құқықтарын бұзудың алдын алу керек.

ГЛОССАРИЙ

Автор - Бірегей және ерекше туынды жасаған кез-келген адам – жазбаша, ауызша, басқа формаларда, әртүрлі салаларда-әдебиет, музыка, өнер және т. б.

Авторлық құқық нысандары - Ерекше және түпнұсқа шығарманың өзі, оның авторы немесе авторлары бар – кітаптар, энциклопедиялар, газеттер мен журналдар, мүсіндер мен картиналар, телебағдарламалар, фильмдер, музыкалық шығармалар және т. б.

Авторлық презумпциясы - Халықаралық стандарттар мен Заңда бекітілген Құқықтық ереже – авторлықтың пайда болуы шығарманы құру фактісіне негізделген.

Копирайт белгісі @ - Авторлық құқықты іске асыруды бастау үшін авторға тіркеу және басқа рұқсаттар қажет емес. Авторлық факт @ белгісімен расталады, бірақ егер ол жоқ болса, бұл шығарманың авторы жоқ дегенді білдірмейді.

Авторлық құқықтардың қорғалу мерзімі - Авторлық құқық автордың бүкіл өмірінде және ол қайтыс болғаннан кейін 50-70 жыл ішінде (Қазақстанда 70 жыл) заңмен қорғалады бұл құқықтар мұрагерлер арқылы жүзеге асырылады. Осы мерзім өткеннен кейін туынды қоғамдық игілік деп танылады.

Авторлық құқықтар - Автордың немесе авторлардың өз туындыларын тарату және табыс табу мүмкіндіктері. Құқықтар санаттары:

- авторлардың жеке мүліктік емес құқықтары (ат қою құқығы, өз жұмысын бүркеншік атпен жариялау құқығы және т. б.)

- авторлардың мүліктік құқықтары (өз туындысын таратудан табыс алу үшін пайдаланылады – туындыны өндіру және тарату, көпшілік алдында көрсету құқығы, туындыны қайта өңдеу құқығы, аударма құқығы және т. б.)

Мүліктік құқықтар, өз кезегінде, ерекше болуы мүмкін (туындыны тек бір авторлық құқық иесінің пайдалану мүмкіндігі) және ерекше емес (бірнеше авторлық құқық иелері туындыны бір уақытта қолдана алады)

Құқық иеленуші - Автор немесе авторлық шарт бойынша туындыларды пайдалануға, таратуға және т. б. мүліктік авторлық құқықтар берілген тұлға

Авторлық келісімшарт - Автордың белгілі бір шарттарда өз туындысынан табыс алу үшін авторлық құқықты беретін немесе автор беретін басқа адаммен немесе адамдармен жазбаша шарты. Шартта міндетті түрде – қолданылу мерзімі мен аумағы, қандай құқықтар берілетіні және қандай сыйақы үшін және ол қалай төленетіні көрсетіледі.

Сабактас құқықтар - Орындаушыда, фонограмма жасаушыда, эфирлік және кабельдік хабар тарату ұйымының қызметкерлерінде және т. б. туындайды

ПАЙДАЛЫ СІЛТЕМЕЛЕР

1. **WIPO** - Дүниежүзілік зияткерлік меншік ұйымы (ДЗМҰ), 1967 жылы құрылған. Қазір бұл - саясат, ынтымақтастықты нығайту, зияткерлік меншік саласында қызметтер мен ақпарат беру мәселелерімен айналысатын жаһандық форум. ДЗМҰ Біріккен Ұлттар Ұйымы жүйесінің өзін-өзі қаржыландыратын мекемесі болып табылады және оған 193 мүше мемлекет кіреді. Ұйымның ресми сайты <https://www.wipo.int/about-wipo/ru/>
2. **Әдеби және көркем шығармаларды қорғау жөніндегі Берн конвенциясы** (1886 жыл), 1979 жылғы 28 қыркүйектегі өзгертулермен, орыс тілінде <https://wipolex.wipo.int/ru/text/283697>
3. **1952 жылғы 6 қыркүйектегі авторлық құқық туралы Дүниежүзілік Конвенция**, ағылшын тілінде <https://wipolex.wipo.int/ru/text/172836>
4. **Аудиовизуалды орындау бойынша Пекин шарты** (2012 жыл), орыс тілінде <https://wipolex.wipo.int/ru/text/295841>

5. **"Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы"** Қазақстан Республикасының 1996 жылғы 10 маусымдағы № 6-І Заңы. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z960000006>
6. **Бұқаралық ақпарат құралдары туралы"** Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 23 шілдедегі № 451-І Заңы <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z990000451>
7. **"Телерадио хабарларын тарату туралы"** Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 18 қаңтардағы № 545-ІV Заңы <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1200000545>
8. **Зияткерлік меншікті қорғау бойынша сот істерін таңдау** (ресейлік тәжірибе) <http://mediapravo.org/materials/problems> № 2 Тақырып. Зияткерлік меншік

Аралық шығармашылық тапсырма

Студенттер Қазақстанның бес (немесе он) ірі жаңалықтар порталының материалдарын (немесе басқа да осыған ұқсас құжаттарды) пайдалану қағидаларын тауып, талдауы және мынадай критерийлер көрсетілетін жалпы кесте жасауы тиіс:

1. Тақырып, құжаттар және гиперсілтеме
2. Құқық иесі кім, аты
3. Осы сайттың мәтіндерін пайдалану үшін қандай шектеулер бар?
4. Фотосуреттер мен басқа суреттерді пайдалану үшін қандай шектеулер бар?
5. Аудиовизуалды материалдарды, графиканы пайдалану үшін қандай шектеулер бар?
6. Авторлық құқықты пайдалануға қосымша шектеулер.

ЖЕКЕ ӨМІРГЕ

**ҚОЛСҰҒЫЛМАУШЫЛЫҚ
ҚҰҚЫҒЫ**

Дана Мұхамеджанова

ЖЕКЕ ӨМІРГЕ ҚОЛСҰҒЫЛМАУШЫЛЫҚ ҚҰҚЫҒЫ

Жеке өмірге қолсұғылмаушылық құқығының әмбебап анықтамасы болмағанына қарамастан, осы саладағы ғалымдар, судьялар мен практиктердің адам құқықтарының осы санатын тұжырымдауға және жан-жақты анықтауға көптеген әрекеттерін атап өтуге болады.

Жеке өмірге қол сұғылмаушылық және Құрмет тұжырымдамасын қалыптастыру кезінде, ең алдымен, тұрғын үйдің, жеке меншіктің, хат алмасу құпиясының, денеге қолсұғылмаушылық пен отбасылық құпиялардың, тәркілеу мен іздестірудің маңыздылығы атап өтілді²⁵. Алайда, жеке өмірге құқық кейбір ақпараттық бақылауды қамтамасыз етсе де, ақпараттық бақылаудың барлық мәселелері жеке тұлғалардың жеке өміріне қатысты емес²⁶. Әрі қарай, қоғамдық орындарда жеке өмірге қолсұғылмаушылық құқығын қорғауға, мемлекеттен басып кіру шекараларын анықтауға назар аударылды²⁷. Шет мемлекеттердің әртүрлі Конституциялық жүйелерінде шапқыншылықтың шекаралары мен шектерін немесе құпиялылықты шектеуді қамту саласы айтарлықтай айырмашылыққа ие.

Жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығы оң және теріс сипатқа ие. Теріс міндеттемелер жеке тұлғаларды мемлекет тарапынан да, жеке тұлғалар тарапынан да жеке өмірге жағымсыз араласудан қорғауға әкеп соғады. Жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығының оң міндеттемесі мемлекеттердің жеке өмірге қол сұғылмаушылықты қажетті және тиісті қорғауды қамтамасыз ету, жеке бас бостандығын дербес қалыптастыру үшін кедергілерді жою міндеттемесін білдіреді²⁸.

²⁵ Schulhofer S. J. Fifth Amendment at Justice: A Reply // University of Chicago Law Review. 1987. (54). С. 950.

²⁶ Schulhofer S. J. Fifth Amendment at Justice: A Reply // University of Chicago Law Review. 1987. (54). С. 950.

²⁷ Schulhofer S. J. Fifth Amendment at Justice: A Reply // University of Chicago Law Review. 1987. (54). С. 950.

²⁸ How far may Colombia's Constitutional Court go to protect IDP rights? | Forced Migration Review // www.fmreview.org [Электронды ресурсы]. URL: <https://www>.

Жеке өмірдің маңыздылығын баса айта отырып, әр уақытта және әр түрлі қоғамдарда әрқашан жеке өмірге деген ұмтылыс болғанын атап өткен жөн, мұны адамның да, жануарлардың да табиғи инстинкттері дәлелдейді. Кейбіреулер үшін құпиялылық - бұл белгілі бір психологиялық жағдай, басқалардан оқшаулану мүмкіндігі, жеке нәрсемен бөліскісі келмеу немесе кейбір қатынастарды жасыру, адамдардың шағын тобы үшін ақпараттың құпиясы, мысалы, тек отбасы. Сондай-ақ, бұл өзі туралы ақпаратты бақылау немесе жеке тұлғаның өзі туралы ақпараттың дәл сол бөлігін бөлісуге дайын болу, оның шығу тегі туралы құпияны білу, кімге тиесілі болса, оның жеке істерімен танысу, оларға қол жеткізу қабілетімен көрінеді. Сондай-ақ авторлардың жеке өмір туралы пікірі бар, ол "жеке тұлғалардың, топтардың немесе мекемелердің өздері туралы ақпараттың қашан, қалай және қаншалықты басқаларға берілетінін анықтау талабын" анықтайды²⁹.

Жақсы түсіну үшін жеке өмірге қолсұғылмаушылық ұғымын анықтаудың қиындығына қарамастан, құпиялылық ұғымдарының ең көп таралған түрлерін бөліп көрсету керек:

- Жалғыз қалу құқығы,
- Жеке дербестік ретінде құпиялылық,
- Өзі туралы ақпаратқа шектеулі қолжетімділік,
- Құпиялылық,
- Уақытты азайту,
- Жеке ақпаратты бақылау³⁰.

Алан Вестин 1967 жылы жеке өмірге технологиялық дамудың қауіптілігі, белсенділікті ғана емес, сонымен қатар тыңдау құрылғылары, телефон жазбалары, полиграфиялық тестер және т. б. арқылы ойларды бақылау мүмкіндігі туралы айтқан³¹.

---

fmreview.org/brookings/cepedaespinoza (жолыққан уақыты: 13.07.2021).

²⁹ Irwin R., Kramer . The Birth of Privacy Law: A Century Since Warren and Brandeis. 1990. С.

³⁰ Reynolds O. M., Westin A. F. Review of PRIVACY AND FREEDOM // Administrative Law Review. 1969. № 1 (22). С. 101–106.

³¹ Reynolds O. M., Westin A. F. Review of PRIVACY AND FREEDOM // Administrative Law Review. 1969. № 1 (22). С. 101–106.

Күн сайын жүздеген миллион адамдар көптеген интернет-сайттарға кіріп, мемлекеттік институттарға жеке ақпарат береді, мәмілелер жасайды және олардың жеке деректері пайдаланылатын немесе әсер ететін басқа әрекеттерді орындайды және көбінесе келесі деректермен не болып жатқандығы туралы ойланбайды.

Адам құқықтары саласындағы ең маңызды ереже - Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы. 12-бапта: "ешкім оның жеке және отбасылық өміріне ерікті түрде араласуға, оның үйінің тұтастығына, хат-хабарларының құпиясына немесе оның ар-намысы мен беделіне ерікті түрде қол сұғуға болмайды. Әрбір адам заңды осындай араласудан немесе осындай қол сұғушылықтан қорғауға құқылы", бұл адамның жеке өмірінің құпиялылығына құқығын және жеке деректерге қол сұғушылықтан қорғаудың болжамды құқығын бекітеді.

Өз кезегінде жеке өмірге қолсұғылмаушылық құқығы Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің 17-бабында айқындалған, ол сондай-ақ адам құқықтарын қамтамасыз ету мен қорғаудың маңызды халықаралық құжаттарының бірі болып табылады. Алайда, халықаралық деңгейде де, ұлттық деңгейде де Дербес деректер саласын құқықтық реттеудің және дербес деректерді қорғаудың (киберқауіпсіздікті дамытудың) жаңа тетіктерін енгізудің болуына қарамастан, іс жүзінде дербес деректерді тарату, қайта сату, пайдалану және құқық бұзушылардың құқыққа қарсы мақсаттарда жасалатын өзге де әрекеттері орын алуда. Бұл ретте көптеген дербес деректер иелері өздерінің дербес деректерін пайдалана отырып, құқық бұзушылықтар жасағаны туралы жиі білмейді, өйткені мұндай деректерді сақтау базалары үшінші тұлғалардың қол сұғушылықтарынан жеткілікті киберқорғаумен қамтамасыз етілмейді, тиісінше, тараптардың шабуылдарына уақтылы және жедел ден қою мүмкіндігіне ие болмайды.

Сонымен қатар, дербес деректерді пайдалана отырып жасалатын құқық бұзушылықтардың трансшекаралық және жасырын болуына, субъектінің орналасқан жерін анықтауда, жасалған құқық бұзушылық нәтижесінде келтірілген залалдың нақты көлемін бағалауда қиындықтардың болуына байланысты мұндай қолсұғушылықтар құқықтық жауапкершіліктен тыс қалады.

Жеке өмірдің кейбір тұжырымдамаларына тоқталайық, олар заң терминологиясында анықталуы мен бекітілуінің шектеулілігіне қарамастан, құпиялылық туралы неғұрлым егжей-тегжейлі түсінік бере алады:

Жалғыз қалу құқығы³²

Жеке өмір ұғымының мәнін тұжырымдаудың алғашқы сәтті әрекетін әйгілі американдық авторлар, адвокат Самуэль Уоррен және Жоғарғы Сот судьясы Луис Д. Брандейс 1890 жылы «Harvard Law Review»³³ журналында жасады. Өткен ғасырда жарияланған мақала өзектілігін жоғалтқан жоқ, ал бүгінде, керісінше, көптеген ғылыми еңбектер, басылымдар құпиялылық категориясын "жалғыз қалу құқығы", "жалғыз болу құқығы" деп жіктеу идеяларына негізделген.

Құпиялылыққа сыни көзқарасты Джон Милс (Джон Л. Миллс) ұсынды. Ол деректерді кеңінен жинау тоталитарлық режим жағдайында азаматтарды бақылау мүмкіндігін тудыратынын атап өтті, онда деректерді талдау және жасанды интеллект алгоритмдері негізінде қалыптасқан кез келген әрекеттер, артықшылықтар, әдеттер, іздеу жүйесін, сұраныстарды, басқа пайдаланушылармен өзара әрекеттесуді зерттеу. Кейіннен адамдардың пікірі мен көңіл-күйін болжауға және әсер етуге мүмкіндік беріледі. Жеке және қоғамдық салалар арасындағы айырмашылықты жоюға болады, өйткені ондаған ақылды құрылғылар үйлердегі немесе автомобильдердегі әрекеттерді тіркейді және кез-келген жерде корпоративті немесе мемлекеттік компьютерлерге қосылады. Мұндай сценарийлердің алдын алу үшін құпиялылықтың маңызды кепілдіктері қажет болады. Дэвид Коль (Дэвид Коул) мемлекеттік органдардың да, жеке субъектілердің де Азаматтарды бақылау процесін қарастырады. Ол бақылаудың әсерін қоғамға әлеуметтік бақылау орнату әрекетімен және манипуляция құралымен салыстырады.

³² Cooley T. M., Haggard D. A. A treatise on the law of torts or the wrongs which arise independently of contract // Berkeley Law [Электрондық ресурс]. URL: <https://lawcat.berkeley.edu/record/388726?ln=en> (хабарлаған күні: 16.07.2021).

³³ Cooley T. M., Haggard D. A. A treatise on the law of torts or the wrongs which arise independently of contract // Berkeley Law [Электрондық ресурс]. URL: <https://lawcat.berkeley.edu/record/388726?ln=en> (хабарлаған күні: 16.07.2021).

Дене тұтастығы

Дене құпиялылығы саласы құпиялылықты қамтиды:

- 1) денелер;
- 2) ақыл;
- 3) үйлер;
- 4) интимдік мінез-құлық;
- 5) хат алмасу құпиялары;
- 6) отбасылық өмір.

Францияның бұрынғы президенті Франсуа Миттеранның ісі ерекше. Ол қайтыс болғаннан кейін "үлкен құпия" ("Le Grand Secret") кітабында доктор Гюблер ауру туралы, атап айтқанда марқұм Миттеранның простата обыры туралы ақпаратпен бөлісті. Кітапта экс-президенттің отбасы кәсіби медициналық құпияны және аурумен күресудің егжей-тегжейін құрайтын денсаулық жағдайы туралы мәліметтер бар. Париждің қылмыстық соты кәсіби құпияны бұзғанын, кітапты таратуға тыйым салғанын мойындады, сонымен қатар зиянды өтеу сомасын тағайындады.

Экс-президенттің отбасы қайтыс болғаннан кейін оның жеке өмірі туралы мәліметтерді жария етуді қамтитын ЕСРС 8-бабын бұзу туралы өтінішінің бір бөлігі бойынша ЕСРС соты сипатталған денсаулық жағдайы мен емдеу егжей-тегжейлері Миттеранның жеке өміріне араласуды білдірмейді деп есептеді, өйткені ол қорғауды тірі болған кезінде ғана талап ете алады. Мұндай жағдайларда көптеген даулы мәселелер туындады, өйткені адам қайтыс болған жағдайда жеке өмірді қорғау құқығы оның жақын туыстарына беріледі.

Сонымен қатар, жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығы адам қоғамдық кеңістікте болған кезде де бар, өйткені бұл Ұлыбританияға қарсы Peck (Peck v United Kingdom) ісінде болған. Пышақ алып, қоғамдық жерде өмір сүруге шешім қабылдаған Пэк тамырларын кесуге тырысты, осылайша бейнебақылау камераларының линзаларына түсті. Кейіннен суицид актісі құқық қорғау органдарының алдын алды, бірақ түсірілген бейнематериал Ұлыбританияның телеарналарына қылмыстың алдын алу статистикасы ретінде және бейнебақылау арқылы қоғамдық тәртіпті сақтау үшін жарияланды. Кейіннен Пэк өзінің жеке өмірін қорғау туралы 8-бапты бұзу бойынша АҚЕС-

на жүгінуге мәжбүр болды. Сот шешімінде қоғамдық тәртіпті сақтаудың маңыздылығы атап өтілді, алайда бұқаралық ақпарат құралдары мен телеарналар қажеттілік пен пропорционалдылық қағидаттарына сәйкес шаралар қабылдауы керек еді, атап айтқанда, қоғамдық қызығушылық тудыратын материалды жариялау кезінде азаматтың жеке басын қандай да бір сипаттамалар бойынша анықтау және тану мүмкін болмайтындай етіп жасыру керек³⁴.

Жеке өмірдің бір бөлігі болып саналатын адам өмірінің басқа аспектілері, мысалы, жеке сәйкестілік, оның ішінде аты, жыныстық қатынас, дін, этникалық сәйкестілік (RB v Hungary), сондай-ақ мемлекеттің жеке деректерін жинау және пайдалану (Захаров Ресейге қарсы), соның ішінде медициналық жазбалар.

Жеке автономия және жеке басын сәйкестендіру

Көптеген демократиялық қоғамдарда жеке тұлғаның бірегейлігіне, адамның қадір-қасиеті мен құндылығын көтермелеуге түбегейлі сенім бар (Westin 1967, 33-бет)³⁵. Жеке автономия мен адамның қадір-қасиетін қорғау үшін сырттан араласудан бос жеке кеңістік болуы керек. Бұл сонымен қатар жеке тұлғаның өзін-өзі анықтау³⁶ құқығын, өз ойлары мен сезімдерімен жалғыз болу мүмкіндігін білдіреді. Құпиялылықты қорғау тұжырымдамасы заң терминологиясында Германияның Конституциялық соты (Bundesverfassungsgericht)³⁷ өзінің тарихи маңызды санақ³⁸ шешімінде жариялаған "ақпараттық өзін-өзі анықтау құқығы" ("Informationelle Selbstbestimmung") ретінде де маңызды. 1983 жылы желтоқсанда Германияның Федералды Конституциялық соты санақ туралы заңның кейбір ережелерін Конституцияға қайшы деп жариялады (Volkszahlungsurteil). Сот негізгі құқық: "жеке тұлғаның өзінің жеке деректерін ашу мен пайдалануды анықтау қабілетіне" кепілдік береді деп шешті³⁹.

Бұл "ақпараттық өзін-өзі анықтау құқығы" туралы алғашқы және ең танымал тұжырымдардың бірі болды, оны сот "жеке тұлғаның өзін-өзі анықтау идеясына сүйене отырып, өзінің жеке өмірі

³⁴

³⁵ Қараңыз. 7. 33-бет

³⁶ Қараңыз. 7. 33-бет

³⁷ Қараңыз. 7. 33-бет

³⁸ Қараңыз. 7. 33-бет

³⁹ Қараңыз. 7. 33-бет

туралы ақпарат басқалардың назарына қол жетімді болуы мүмкін және жеке тұлға өзінің жеке өмірінің аспектілерін қаншалықты ашатындығын өз бетінше шеше алады" деп түсінді⁴⁰.

Ақпараттық құпиялылық

Ақпараттық құпиялылық сонымен қатар жеке мәліметтер мен хабарлардың құпиясын қамтиды. Жеке деректердің жеке саланың аспектісі ретіндегі маңыздылығы цифрлық технологиялардың жылдам таралуының тікелей нәтижесі болып табылады.

2013 жылғы 21 мамырда Қазақстанда "Дербес деректер және оларды қорғау туралы" Заң қабылданды. Заңның басты мақсаты "жеке деректерді жинау және өңдеу кезінде адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды қамтамасыз ету" болып табылады, алайда жеке деректерді сақтау туралы жинақтауға қатысты ережені заң шығарушы 2021 жылдың 2 қаңтарында ғана енгізгенін атап өткен жөн.

Дербес деректерді қорғау саласындағы уәкілетті органдардың құзыреті Заңның 27-бабында бекітілген. Себебі Қазақстанда дербес деректерді қорғау режимді сақтаудың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге қатысты жалпы саясатпен, сондай-ақ терроризмге, діни экстремизмге қарсы күреспен байланысты аса күрделі мәселелермен тікелей байланысты.

Еуропалық Одақтың дербес деректерді қорғаудың жалпы ережесі (GDPR) дербес деректерді "тікелей немесе жанама түрде, атап айтқанда, сәйкестендіру нөміріне немесе олардың мәдени, немесе әлеуметтік сәйкестілігі үшін физикалық, психологиялық, генетикалық, психикалық, экономикалық ерекшеліктеріне тән бір немесе бірнеше факторларға сілтеме жасау арқылы анықталуы мүмкін сәйкестендірілген немесе сәйкестендірілетін Жеке тұлғаларға қатысты кез келген ақпарат" ретінде анықтайды".

Зиянды азайту

Бұл құпиялылық тұжырымдамасы бұзушылықтың ауыртпалығын азайту құралы ретінде қарастырылады. Себебі сырттан басып кіру салдарынан жеке өмір жиі бұзылады. Егер бұзушылықтар жүйелік сипатта болса, олар ауыртпалыққа айналуы мүмкін, әсіресе

⁴⁰ Қараңыз. 7. 33-бет

қайталанатын сипат белгілі бір зақым немесе зиян келтірсе. Сондықтан біздің жеке өмірімізге басып кіруді азайту керек.

Жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығы бізге осы қажетсіз, ауыр шабуылдардан қорғану үшін мүмкіндік береді. Бұл құпиялылық тұжырымдамасын көрсететін мысал - қажетсіз коммерциялық электрондық пошта немесе "спам". Нидерландыда да, Америка Құрама Штаттарында да құпиялылық туралы Заң жеке тұлғаларды қажетсіз коммерциялық электрондық поштадан қорғау үшін қолданылады.

Сандық құпиялылық.

Соңғысына тоқтала отырып, интернет пен цифрлық технологиялар Эдвард Сноуденнің⁴¹ жариялануынан кейін жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығының жаңа тұрғыда көрінуіне ықпал еткенін және БҰҰ Бас Ассамблеясы мен адам құқықтары жөніндегі Кеңесінің 2017 жылғы 23 наурыздағы 68/167, 69/166, 71/199, 28/16 және 34/7 цифрлық дәуірдегі⁴² жеке өмірге қолсұғылмаушылық құқығы туралы бірқатар қарарлары қабылданғанын атап өтуге болады. Сноуден анықтаған бақылау форматы жаппай жинауды, цифрлық байланыс деректерін және метадеректерді сақтауды қамтитын құпиялылыққа мақсатты, бір уақытта орынсыз араласуды анықтады.

Жаппай бақылау, деректерді жинау және цифрлық бақылауды қолдану мәселелері әлі де үлкен алаңдаушылық туғызатыны анық, өйткені цифрлық технологияның дамуы жеке басты тану, цифрлық бақылау, жасанды интеллект, үлкен деректерді талдау және трансшекаралық деректер ағыны, сөйлеуді тану және т. б. функциясы бар камераларды пайдаланудың жаңа мәселелерін тудырады.

Электрондық деректер базасы мен ақпараттың өсуінен басқа, технология жұмыс орындарын, жеке меншікті, білім беру мекемелерін, сауда орталықтарын, көшелерді және басқа да қоғамдық орындарды бақылаудың артуына байланысты барған сайын еніп келеді.

⁴¹ АҚШ Ұлттық қауіпсіздік агенттігінің (NSA) бұрынғы агенті Эдвард Сноуден анықтаған бағдарламалар арқылы шетелдік цифрлық бақылауды анықтау фактісі.

⁴² АҚШ Ұлттық қауіпсіздік агенттігінің (NSA) бұрынғы агенті Эдвард Сноуден анықтаған бағдарламалар арқылы шетелдік цифрлық бақылауды анықтау фактісі.

Жеке компаниялардың, корпорациялардың кеңеюі жұмыс орындарының ұлғаюына әкеледі, бірақ жұмысшылар жұмыс берушілердің қадағалауы мен бақылауына көбірек ұшырай бастады. Мониторингті жақтаушылар жұмыс орнындағы қызметкердің іс-әрекеттерін есепке алу үшін бейнебақылау және мониторинг жүйелерін пайдалану жұмысшылардың міндеттемелерін орындау сапасын бақылаудың тиімді құралдарын болжайды, осылайша өндірісті ұлғайтуға және еңбек шығындарын азайтуға ықпал етеді деп санайды. Жұмыс берушілер корпоративтік поштаға және көбінесе өз қызметкерлерінің жеке электрондық поштасына қол жеткізумен шектелмейді, телекоммуникация, телефон қоңыраулары, дауыстық пошта, іздеу тарихтары, веб-шолулар және компанияның ақпараттық жүйелерінде сақталатын компьютерлік файлдар да қолжетімді.

ГЛОССАРИЙ

Ақпараттық дәуір (ағылш. Ақпараттық дәуір, сондай-ақ компьютерлер дәуірі немесе ақпараттық дәуір (электронды дәуір) деп те аталады) - қазіргі заман жеке адамдар үшін ақпаратты еркін беру/қабылдау үшін кең мүмкіндіктермен, сондай-ақ игерілген білімге де, адамзат қойған жоспарлар туралы кез-келген ақпаратқа жедел қол жетімділікпен сипатталады деген тұжырымдамалық идея. Адамзат дамуының алдыңғы дәуірлерінде мұндай жағдай қиын немесе мүмкін емес еді.

Ақпараттық-коммуникациялық технология - ақпаратты жинау, өңдеу, сақтау, тарату, көрсету және оны пайдаланушылардың мүддесі үшін пайдалану мақсатында интеграцияланатын әдістердің, өндірістік процестердің, бағдарламалық-техникалық және лингвистикалық құралдардың жиынтығы⁴³.

Сандық бақылау - мониторингті, ұстап қалуды, жинауды, алуды, талдауды, пайдалануды, сақтауды, қорғауды, араласуды, қол жеткізуді немесе адамның өткен, қазіргі немесе болашақтағы

⁴³ Ақпараттық қоғам туралы Глоссарий / жалпы.ред. Ю. Е. Хохлова. - М.: ақпараттық қоғамды дамыту институты, 2009. 61 б. — 160 Б. Интернет ресурсы: <http://www.iis.ru/docs/is.glossary.2009.pdf>

қарым-қатынасын қамтитын, көрсететін, туындайтын немесе баяндайтын ақпаратпен басқа әрекеттерді қамтиды⁴⁴.

Ақпараттық қауіпсіздік - ақпараттың құпиялылығын, тұтастығын, қолжетімділігін бұзуға немесе оны қасақана бұрмалауға бағытталған ықтимал қауіптерден қорғалуы. Ақпараттың құпиялылығын, тұтастығын, қолжетімділігін және бұрмалануын қасақана немесе кездейсоқ бұзудың алдын алуды қамтамасыз ететін құқықтық, ұйымдастырушылық және технологиялық сипаттағы шаралар, әдістер мен құралдар жүйесі⁴⁵.

Жеке өмірге қол сұғылмаушылық — (заң ғылымында) жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығымен қамтамасыз етілетін құндылық.

Жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығы мыналарды қамтиды:

- адамның жеке өмірі туралы ақпаратты оның келісімінсіз жинауға, сақтауға, пайдалануға және таратуға тыйым салу;
- өзіңіз туралы ақпаратты бақылау құқығы;
- ар-намыс пен жақсы есімді қорғау құқығы;
- дербес деректерді қорғау құқығы;
- байланыс құпиясына құқық;
- тұрғын үйге қолсұғылмаушылық құқығы;
- дәрігерлік құпия, бала асырап алу құпиясы, мойындау құпиясы және кәсіби құпияның басқа түрлері⁴⁶.

Құпиялылық - бұл белгілі бір ақпараттың ағып кетуіне және жария етілуіне жол бермейтін шаралар кешені. Бұл тұжырымдаманың мәнін оның әртүрлі тілдерден аудармасымен танысу арқылы да түсінуге болады. Бұл "құпия" немесе "сенім" сияқты естіледі. Құпиялылықты көптеген қызмет түрлері үшін қажетті шарт деп санауға болады, олардың арасында медициналық, адвокаттық, аудиторлық және басқалар бар⁴⁷.

⁴⁴ Ақпараттық қоғам туралы Глоссарий / жалпы.ред. Ю. Е. Хохлова. - М.: ақпараттық қоғамды дамыту институты, 2009. 61 б. — 160 Б. Интернет ресурсы: <http://www.iis.ru/docs/is.glossary.2009.pdf>

⁴⁵ Ақпараттық қоғам туралы Глоссарий / жалпы.ред. Ю. Е. Хохлова. - М.: ақпараттық қоғамды дамыту институты, 2009. 61 б. — 160 Б. Интернет ресурсы: <http://www.iis.ru/docs/is.glossary.2009.pdf>

⁴⁶ Интернет-дереккөз: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/89877>

⁴⁷ Интернет-дереккөз: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/89877>

Шығармашылық тапсырма:

Ник Томилиан Messenger Microsoft Outlook арқылы жақын адамдарымен Белсенді электрондық хат алмасып, жұмыс уақытында фильмдерді қарады. Тәртіптік іс жүргізу кезінде Италия соттары өтініш берушінің жұмыс орнында Интернет желісін жеке мақсатта пайдалануы бұзушылық болып табылатынын анықтады, атап айтқанда, жұмыс беруші қызметкердің ресми корпоративтік пошта хат-хабарларының мазмұнын, сондай-ақ Messenger Microsoft Outlook бағдарламасындағы жеке хат-хабарларды алдын ала бағалаған жағдай ескерілді.

Осы істің мән-жайлары бойынша қызметкерге қызметкерлердің хат алмасуын және интернет-трафикті мақсатсыз пайдалануды мониторингілеудің белгіленген саясаты туралы белгілі болды.

Тәртіптік комиссияда компанияның жұмыс мақсатында пайдалануға арналған ресурстарын пайдалану қызметкерді жұмыстан шығаруға негіз болатындығы анықталды. Сондай-ақ, компания басшылығы бұл қызметкерге және компанияның басқа қызметкерлеріне компанияның электрондық хабарламаларын бақылау және бақылау саясаты туралы бірнеше рет хабарланғанын растайды.

Өтініш беруші оның жұмыстан босатылуына сотқа шағымданды. Өтініш беруші Ник Томилианның айтуынша, оның жеке өмірін құрметтеу құқығын бұзу негізінде оны жұмыстан шығару заңсыз болған. Өтініш беруші мемлекетішілік соттар жеке өмірді және хат-хабарлардың құпиясын құрметтеу құқығын қорғау жөніндегі өз міндеттемелерін орындамады деп мәлімдейді. Өзінің үндеуінде ол соттан заңсыз жұмыстан шығарудың күшін жою туралы шешім қабылдауды және жұмыс берушіні оны қалпына келтіруге, келтірілген моральдық және материалдық зиян үшін 40 000 еуро өтемақы төлеуді, сот шығындары мен шығындарын өтеуді талап етті. Шығармашылық тапсырма шеңберінде Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық соттың (АҚЕС) модельдік отырысы түрінде мынадай тәртіппен сөз сөйлеу қажет:

- A. істің мән-жайы, өтініш берушілердің ұстанымы,**
- B. материалдық-құқықтық аспектілері,**
- C. процессуалдық аспектілер,**
- D. АҚЕС қорытындылары мен шешімі,**
- E. АҚЕС практикасы.**

Сөз қорытындысы бойынша аналитикалық қорытынды, қабылданған шешімнің негізділігі.

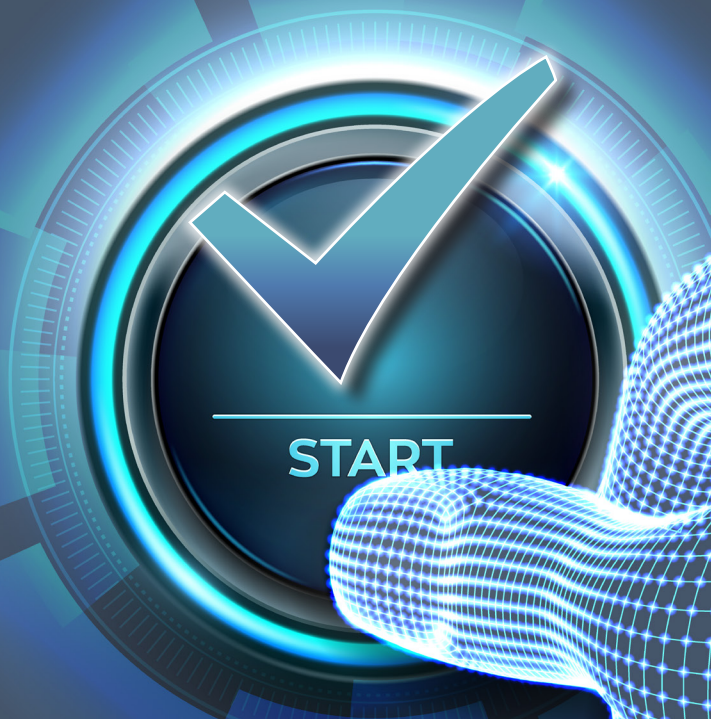
Мәселені шешкен кезде өз дәлелдерін АҚЕС-тің басқа сот шешімдерін талдаумен нығайту қажет (салыстыру үшін 2-3 шешім).

Соттың шешім қабылдау тәсілдеріне назар аударыңыз, өз жұмысыңыз үшін "заңдылық", "демократиялық қоғамдағы қажеттілік" және "пропорционалдылық" сынағы негізінде талаптардың жолағы өзгерген кезде мемлекет немесе жеке өкілдің араласуына жол беру шектерінің негізгі параметрлерін пайдаланыңыз.

Зерттеуге арналған қосымша ақпарат: Интернет: адам құқықтары жөніндегі Еуропалық соттың прецеденттік тәжірибесі, бұдан әрі сілтеме бойынша: https://www.echr.coe.int/Documents/Research_report_Internet_RUS.pdf

ЭЛЕКТРОНДЫ

ҚАТЫСУ

Данила Бектурганов

ЭЛЕКТРОНДЫ ҚАТЫСУ

Электрондық қатысу (E – Participation) - азаматтардың мемлекет істеріне қоғамдық және саяси қатысуының ерекше және салыстырмалы түрде «ең кенже» нысаны. Электрондық қатысу – бұл дәстүрлі саяси қатысу, яғни азаматтардың шешім қабылдау процесіне және оларды жүзеге асыруға ықпал етуге бағытталған, тек ақпараттық және коммуникациялық технологиялар (АКТ) көмегімен цифрлық кеңістікте жүзеге асырылатын қызметі деп айтуға болады. Бұл саяси немесе басқарушылық функцияларды ресми жүзеге асырумен байланысты емес қарапайым азаматтардың ерікті қызметі екендігі маңызды.

Тарихи тұрғыдан алғанда, цифрлық ортадағы мемлекет пен азаматтардың өзара іс-қимылының алғашқы тұжырымдамасы Электрондық үкімет⁴⁸ (e-Government) тұжырымдамасы болды. 90-шы жылдары интернеттің қарқынды дамуы, жоғары жылдамдықты деректер алмасу технологиялары пайда болған және тиісті инфрақұрылым қолжетімді болған кезде, мемлекеттік органдардың кейбір функцияларын электронды ортаға ауыстыруға мүмкіндік берді. Бұл кезеңде мемлекеттік қызметтерді ұсынудан басқа ешқандай функционал жоспарланбаған – әртүрлі электрондық құжаттар мен анықтамаларды онлайн беру.

Кейінірек пайда болған – 2000 жылдары-электрондық басқару (e – Governance) тұжырымдамасы азаматтардың басқаруға белсенді қатысуын көздеді және шешім қабылдау кезінде азаматтардың пікірін ескеру әдістерін дамытты. 2000 жылдардың ортасында пайда болған Электрондық қатысу тұжырымдамасы (e-Participation) электрондық басқарудың бөлігі болып табылады; сонымен қатар, электрондық қатысу әдістері мен технологиялары электрондық басқаруды жүзеге асыруды қамтамасыз етудің қажетті "механизмі" (немесе экожүйесі) болып табылады.

⁴⁸ Электронды үкіметтің салыстырмалы анализі <https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/English.pdf>

Заңнамалық негіздер

Қазіргі уақытта барлық елдердің электронды демократияны енгізу кезінде жалпы ережелерді сақтау қажеттілігін нақты көрсететін жалпы қабылданған халықаралық стандарттар жоқ. Алайда, қолда бар құжаттардан азаматтардың мемлекетті басқаруға электрондық қатысуы құрылуы тиіс негізгі қағидаттарды алуға болады.

- Адам құқықтары мен негізгі бостандықтарды қорғау туралы конвенция⁴⁹, 10-тармақта "әр адамның өз пікірін еркін білдіру және ұстану, сондай-ақ ЕО ақпараты мен идеяларын тарату құқығы" жарияланады;
- 19-бапта "әр адамның өз пікірін еркін ұстануға құқығы бар, өз пікірін еркін білдіруге құқығы бар; бұл құқыққа барлық ақпаратты іздеу, алу және тарату еркіндігі кіреді" деп мәлімдейді⁵⁰;
- МПМПП 25-бапта "әрбір азаматтың ҰБТ-ның мемлекеттік істерді жүргізуге қатысуға құқығы мен мүмкіндігі болуы тиіс" деп мәлімдейді⁵¹;
- 15-бапта "мемлекеттер әрбір адамның ғылыми прогресс нәтижелерін және оларды практикалық қолдану құқығын таниды" деп мәлімдейді⁵²;
- 8-бапта халықаралық шарттарда электрондық хабарламаларды пайдалану туралы БҰҰ конвенциясы электрондық хабарламалардың заңды күшін таниды⁵³. ҚР Конституциясы 4-бапта халықаралық құқықтың басымдығын танытындықтан, электрондық хабарламалардың заңдық күші туралы норма қазақстандық юрисдикцияға да қолданылады;
- 2016 жылы БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі кеңесі алғаш рет интернеттегі сөз бостандығына арналған қарар

⁴⁹ Адам құқықтарын қорғау жөніндегі конвенция <http://hrlibrary.umn.edu/russian/euro/Rz17euroco.html>

⁵⁰ Адам құқықтарын қорғау жөніндегі конвенция <http://hrlibrary.umn.edu/russian/euro/Rz17euroco.html>

⁵¹ Адам құқықтарын қорғау жөніндегі конвенция <http://hrlibrary.umn.edu/russian/euro/Rz17euroco.html>

⁵² Адам құқықтарын қорғау жөніндегі конвенция <http://hrlibrary.umn.edu/russian/euro/Rz17euroco.html>

⁵³ Адам құқықтарын қорғау жөніндегі конвенция <http://hrlibrary.umn.edu/russian/euro/Rz17euroco.html>

қабылдады⁵⁴, онда адамның офлайн ортадағы құқықтары онлайн ортада да қорғалуы керек, атап айтқанда сөз бостандығына құқығы бар екенін растайды.

ҚР ұлттық заңнамасында электрондық қатысуды іске асыруға мүмкіндік беретін бірнеше негізгі нормативтік-құқықтық актілер (НҚА) бар:

- "Ақпаратқа қол жеткізу туралы" Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 16 қарашадағы № 401-V Заңы⁵⁵, 10-бап, "электрондық үкімет" веб-порталының тиісті компоненттерінде орналастырылған ақпаратқа қол жеткізу" ретінде ақпаратқа қол жеткізу анықтамаларының бірін қамтиды.
- "Ақпараттандыру туралы" Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 24 қарашадағы № 418-V Заңы⁵⁶, 19-бап, электрондық нысанда көрсетілетін қызмет түрлерін айқындауды қамтиды, сондай-ақ 21-31-баптағы "электрондық үкіметтің" функционалын регламенттейді.
- ҚР Үкіметінің 12.12.2017 № 827 қаулысымен бекітілген "Цифрлық Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасы⁵⁷. Бағдарламада "электрондық үкімет" функционалының көмегімен қолдау жоспарланып отырған қызметтер сипатталған және оларды шешу қосымша назар аударуды талап ететін мәселелер атап өтілген.
- Әкімшілік рәсімдік-процестік Кодекс⁵⁸ (Қазақстан Республикасының 2020 жылғы 29 маусымдағы № 350-VI кодексі.) 22-баптың 1-тармағында мемлекеттік органдарға өтініш берген өтініш берушінің құқықтары айқындалған.

⁵⁴ Адам құқықтарын қорғау жөніндегі конвенция <http://hrlibrary.umn.edu/russian/euro/Rz17euroco.html>

⁵⁵ Адам құқықтарын қорғау жөніндегі конвенция <http://hrlibrary.umn.edu/russian/euro/Rz17euroco.html>

⁵⁶ Адам құқықтарын қорғау жөніндегі конвенция <http://hrlibrary.umn.edu/russian/euro/Rz17euroco.html>

⁵⁷ Адам құқықтарын қорғау жөніндегі конвенция <http://hrlibrary.umn.edu/russian/euro/Rz17euroco.html>

⁵⁸ Адам құқықтарын қорғау жөніндегі конвенция <http://hrlibrary.umn.edu/russian/euro/Rz17euroco.html>

Электрондық қатысу компоненттері

Электрондық қатысудың келесі компоненттері анықталады⁵⁹:

1. Электрондық ақпараттандыру (онлайн режимінде ақпарат беру): үкімет азаматтардың көпшілікке пайдалануы үшін ақпаратты әртүрлі онлайн арналар арқылы өндіретін және жеткізетін біржақты байланыс. Бұл азаматтардың сұранысы бойынша ақпаратқа "пассивті" қол жеткізуді де, Үкіметтің азаматтарға ақпарат тарату жөніндегі "белсенді" шараларын да қамтиды.
2. Электрондық кеңес беру: азаматтар Үкіметке онлайн құралдар арқылы кері байланыс беретін екіжақты байланыс. Өзара іс-қимыл Үкіметтің азаматтардың пікірлері сұралатын және ақпарат беруді талап ететін мәселелерді алдын-ала анықтауына негізделген.
3. Электрондық серіктестік: азаматтар әртүрлі онлайн құралдар арқылы саясатты қалыптастыру процесіне белсенді қатысатын Үкіметпен серіктестікке негізделген қатынастар. Бұл кезеңде азаматтардың саясат нұсқаларын ұсынудағы және саяси диалогты қалыптастырудағы рөлі танылады, дегенмен түпкілікті шешім немесе саясатты тұжырымдау үшін жауапкершілік Үкіметке жүктеледі.

Өкінішке орай, электрондық қатысуды мұндай тар түсіну азаматтардың электрондық қатысуын жүзеге асыру үшін "ресми алаңдарды" құруға шоғырланады және әлеуметтік желілер, тәуелсіз агрегатор сайттары және т. б. сияқты бейресми құралдарды қалдырады.

Қазақстандағы электрондық қатысу құралдары

БҰҰ құрастыратын электрондық қатысу индексінің (E-Participation Index) рейтингінде Қазақстан 2020 жылы 29-орынды алады⁶⁰. Бұл үлкен прогресті көрсетеді, өйткені 2018 жылы бұл рейтингте Қазақстан 42-ші орынды иеленді. Электрондық қатысу индексі азаматтардың электрондық үкіметтің ұлттық жүйесіне деген

⁵⁹ Situation Review: Safety and Security of Cyberspace and E-Democracy in the Eastern Partnership Countries https://ega.ee/wp-content/uploads/2017/10/ega_e-demcyber_FINAL_web.pdf

⁶⁰ БҰҰ зерттеуінің Онлайн нұсқасы Электрондық үкімет 2020 (орыс тілінде) <https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2020-Survey/2020%20UN%20E-Government%20Survey%20-%20Russian.pdf>

нақты сұраныстарын көбірек көрсетеді: мемлекеттің ақпараттық ашықтық дәрежесі және азаматтарға жария ақпарат беру тетіктері, азаматтарды мемлекеттік органдармен консультацияларға тарту және адамдарды мемлекеттік саясат мәселелерін талқылауға тарту деңгейі, сондай-ақ азаматтардың онлайн шешімдер қабылдау процестеріне қатысуының тиімді тетіктері.

"Цифрлық Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасы⁶¹ іске асыру бағыттарының бірі ретінде "Цифрлық мемлекетке көшу" – мемлекет функцияларын халыққа және бизнеске қызмет көрсету инфрақұрылымы ретінде қайта құру міндетін қояды. Бұл ретте, ең дұрысы, азамат емес мемлекеттік органдарға қызмет көрсету үшін жүгінген кезде басқару моделі іске асырылуы тиіс, ал мемлекет азаматтардың қажеттіліктерін түсініп, мекемелерге жеке бару қажеттілігінсіз мемлекеттік қызмет көрсету үшін олармен байланысады.

Қазіргі уақытта Қазақстанда "Электрондық қатысу"қойындысын қамтитын Egov электрондық үкімет порталы⁶² жұмыс істейді. Порталды пайдалану және Мемлекеттік қызметтерді электронды түрде алу үшін Қазақстанда 2003 жылы электрондық цифрлық қолтаңба – ЭЦҚ⁶³ енгізілді. Сонымен қатар, ЭЦҚ – дан басқа авторландырудың басқа әдісі-SMS немесе push-хабарлама арқылы алынатын бір реттік пароль қолжетімді сервистер санының ұдайы өсуі байқалады. Болашақта биометриялық сәйкестендіру жүйелерін пайдалану да жоспарлануда.

Электрондық қатысу құралы өз кезегінде ашық деректер, Ашық НҚА, Ашық диалог, ашық бюджеттер және мемлекеттік органдар қызметінің тиімділігін бағалау порталдары үшін агрегатор болып табылатын ашық үкімет порталы⁶⁴ болып табылады. Бұдан басқа, құралдар тізімінде Мемлекеттік сатып алу порталы бар және

⁶¹ БҰҰ зерттеуінің Онлайн нұсқасы Электрондық үкімет (орыс тілінде) <https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2020-Survey/2020%20UN%20E-Government%20Survey%20-%20Russian.pdf>

⁶² БҰҰ зерттеуінің Онлайн нұсқасы Электрондық үкімет (орыс тілінде) <https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2020-Survey/2020%20UN%20E-Government%20Survey%20-%20Russian.pdf>

⁶³ БҰҰ зерттеуінің Онлайн нұсқасы Электрондық үкімет (орыс тілінде) <https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2020-Survey/2020%20UN%20E-Government%20Survey%20-%20Russian.pdf>

⁶⁴ БҰҰ зерттеуінің Онлайн нұсқасы Электрондық үкімет (орыс тілінде) <https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2020-Survey/2020%20UN%20E-Government%20Survey%20-%20Russian.pdf>

2021 жылы E-Otinish⁶⁵ порталы іске қосылды, оның көмегімен азаматтар Қазақстанның кез келген мемлекеттік органдарына өтініш бере алады.

Мәселелер және өсу нүктелері

Қазақстанда электрондық қатысуды жүзеге асыру, басқа елдердегідей, проблемалардың екі негізгі түріне тап болады.

Мәселелердің бірінші түрі жалпы электрондық үкімет қызметінің техникалық және инфрақұрылымдық құрамдас бөлігіне байланысты. Көптеген өтініштерге байланысты техникалық ақаулар мен бас тарту жағдайлары болды. Осылайша, Covid-19 өршуі және елде 2020 жылдың көктемінде төтенше жағдай жариялануы кезінде үкімет жарияланған карантинге байланысты табысынан айырылған азаматтарды қолдау үшін шаралар қабылдады. Қабылданып жатқан шаралардың қатарында табысынан айырылған азаматтар үшін ең төменгі жалақы мөлшерінде жәрдемақы төлеу болды. Жәрдемақы алу үшін eGov сайтында тіркелу қажет болды, бірақ сайт өтініштер санына сәйкес келмеді. 8 миллионнан астам азамат жәрдемақы төлеуге өтініш берді, бір уақытта 25 мыңға дейін өтініш берілді⁶⁶. Мұндай жағдайда "Азаматтарға арналған үкімет" КЕАҚ басшылығы (eGov сайтының операторы) жеделхат-боттардың жұмысын ұйымдастыруға және өтініштерді қабылдау үшін арнайы сайтты іске қосуға мәжбүр болды. Порталға кіру проблемалары бір аптадан астам уақытқа созылды.

Жалпы, коронавирустық пандемия электронды үкіметтің өзектілігін күрт арттырды, өйткені енгізілген карантин Мемлекеттік қызметтерді электронды айналымнан басқа тәсілмен алуға мүмкіндік бермеді. Электрондық үкімет порталы өтініштердің көптігіне байланысты Мемлекеттік қызметтерді алғысы келетіндердің барлығына қызмет көрсету мүмкіндігіне ие бола бермейді. "Жеделхаттар" мессенджерінде сұраныстарды облыстар бойынша бөлетін және бірдей сұраныстар бойынша өтініштердің стандартталған нысандарын беретін боттарды пайдалану туралы шешім қабылданды. Бұл тәсіл электрондық үкіметтің серверлерін түсіруге мүмкіндік берді және азаматтардың сол кезеңдегі ең

⁶⁵ БҰҰ зерттеуінің Онлайн нұсқасы Электрондық үкімет (орыс тілінде) <https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2020-Survey/2020%20UN%20E-Government%20Survey%20-%20Russian.pdf>

⁶⁶ Forbes.kz жаңалықтар сайты https://forbes.kz/news/2020/04/04/newsid_222566

сұранысқа ие қызметке қол жеткізуін едәуір жеңілдетті. Бұл тәжірибе сөзсіз оң және болашақта қызметті жетілдіру үшін пайдаланылуы мүмкін.

Электрондық үкімет порталының жұмыс істеуіне байланысты барлық техникалық және инфрақұрылымдық проблемалар шешілуі мүмкін және бұл үшін әлі жүйелік өзгерістер қажет емес. Өкінішке орай, Қазақстанда электрондық қатысуды толыққанды іске асырудың басқа да проблемалары туралы айту мүмкін емес.

Бұл проблемалар мемлекеттің электрондық қатысуды іске асыруға деген көзқарасының жүйелі жетілмегендігімен байланысты. Мемлекет барлық баламаларды толығымен елемей, Мемлекеттік қызметтерді дамытуға бәс тігуде. Әлеуметтік маңызды мәселелер мен проблемалардың көп саны әлеуметтік медида белсенді талқыланады; азаматтарды толғандыратын мәселелер петициялардың тәуелсіз агрегатор сайттарында петициялар түрінде тұжырымдалады және орналастырылады, қолдар жиналады. Алайда, іс жүзінде электронды қатысу болып табылатын барлық азаматтық белсенділік билікке жетпейді. 2022 жылғы қаңтардағы оқиғалардың басты себептерінің бірі билік пен қоғам арасындағы әлсіз байланыс екені анық.

Белгілі бір оң өзгерістер әлі де бар. Мәселен, 2022 жылғы 31 Қаңтарда, қаңтардағы оқиғалардан 20 күн өткен соң, Қазақстан Президенті петиция пайда болғаннан кейін алғаш рет Алматы қаласы әкімінің ауысуы туралы шешім қабылдады. Петиция Otinish⁶⁷ тәуелсіз сайтында жарияланды және заңды күші болмады, алайда “әлеуметтік термометр” маңызды рөл атқарды және Алматы қаласындағы қалалық басқару проблемасының өткірлігін көрсетті. Өкінішке орай, бұл әзірге бейресми үндеу негізінде шешім қабылдаудың жалғыз мысалы болып табылады, бірақ мемлекеттің мұндай прецедент құрғаны фактісі жігерлендіреді.

Электрондық үкімет порталында мемлекеттік органдарға өтініштер беруді жеңілдететін E-Otinish сервисі пайда болды, алайда онлайн петицияларды заңдастыруға бағытталған Әкімшілік процестік кодекске (ӘПК) түзетулер пакеті әлі қабылданған жоқ. АПК түзетулерін⁶⁸ қамтитын заң жобасы Мәжіліске 2021 жылғы қарашада келіп түсті және көптеген сұрақтар туғызады. Олардың

⁶⁷ Forbes.kz жаңалықтар сайты https://forbes.kz/news/2020/04/04/newsid_222566

⁶⁸ Forbes.kz жаңалықтар сайты https://forbes.kz/news/2020/04/04/newsid_222566

ішіндегі ең маңыздылары - бастапқы қолтаңбалардың мерзімі мен саны, жинау мерзімі және әр түрлі деңгейдегі петициялардағы қолтаңбалардың саны, петицияның тақырыбы бола алмайтын тақырыптардың кең тізімі, петицияларды қарау мерзімінің жоғарылауы және қарау нәтижелерімен белгісіздік. LPRC (құқықтық саясатты зерттеу орталығы) сайтында орналастырылған материалда АППК түзетулері мен азаматтық қоғамды әзірлеушілер мен ұйымдарға ұсынымдар толығырақ қарастырылған⁶⁹.

Осылайша, электрондық қатысу құралдарын дамыту және нығайту үшін заңдық, процедуралық және техникалық және инфрақұрылымдық бөлімдерде күш салу қажет.

Өсудің айқын нүктесі петициялар туралы заң жобасының блогы болып табылады, оны қабылдағаннан кейін Қазақстанда онлайн петицияларды іске асыру мүмкін болады. Алайда, заң жобасының ағымдағы нұсқасында онлайн өтініштер беру және қарау ұсынылатын түрде, бұл құралдың тиімді болуы екіталай. Қазір ең ақылға қонымды нәрсе - өтініш беру шарттары, қарау мерзімдері, қол жинау және олардың саны бойынша АППК-ге ұсынылған түзетулерді толығымен қайта қарау. Сондай-ақ, заң жобасының ұсынылған редакциясында петициялардың тақырыбы бола алмайтын "тыйым салынған тақырыптардың" тізімін қайта қарау қажет. Онлайн петициялардың мемлекеттік порталы қолда бар сын-тегеуріндерге жедел ден қою құралы болуға тиіс және ол қазір көріп отырғандай - баяу, күрделі, бюрократияланбаған және жауапсыз тағы бір еліктеу органы ретінде қызмет етпеуге тиіс. Заң әлі қабылданбаған кезде, заң шығарушылар да, азаматтық қоғам ұйымдары да ұсынылған заң жобасын жақсартуға және онлайн-петициялардың мемлекеттік порталын тиімді және сұранысқа ие құралға айналдыруға мүмкіндік алады.

Өсудің тағы бір маңызды нүктесі - мобильді шешімдер мен электрондық үкімет платформаларын дамыту. Қазірдің өзінде eGov порталының ең сұранысқа ие қызметтері мобильді қосымшада қолжетімді⁷⁰; сонымен қатар, вакцинация паспорты сияқты құжаттар тек мобильді қосымшада қолжетімді. Мобильді қосымшаны дамыту және жетілдіру, әлеуметтік медиа мен мессенджерлерде боттарды пайдалану Қазақстан азаматтары

⁶⁹ Forbes.kz жаңалықтар сайты https://forbes.kz/news/2020/04/04/newsid_222566

⁷⁰ Forbes.kz жаңалықтар сайты https://forbes.kz/news/2020/04/04/newsid_222566

үшін электрондық қатысуды қолжетімді етуге және елдегі мемлекеттік басқаруды тиімдірек етуге көмектеседі.

ГЛОССАРИЙ

Электрондық үкімет (e-Government) – азаматтардың, бизнестің және үкіметтік органдардың ең аз физикалық (жеке) байланыспен электрондық форматта өзара іс-қимылын қамтамасыз ететін ақпараттық жүйе.

Электрондық басқару (e-Governance) – Үкіметтің мемлекеттік қызметтерді ұсыну, ақпарат алмасу, коммуникациялық операциялар және әртүрлі дербес жүйелер мен қызметтерді біріктіру үшін ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) пайдалануы.

Электрондық демократия (E-Democracy) - саяси және басқару процестерінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) пайдалану. Электрондық демократия - бұл барлық ересек азаматтардың заңдарды ұсынуға, әзірлеуге және құруға тең қатысуға құқығы бар деп болжанатын басқару нысаны. Электрондық демократия еркін және тең саяси өзін-өзі анықтауға мүмкіндік беретін әлеуметтік, экономикалық және мәдени жағдайларды қамтиды.

АСҚҰП - азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық Пакт, адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясына негізделген және қатысушы елдерді адамдардың азаматтық және саяси құқықтарын, соның ішінде өмір сүру құқығын, дін бостандығын, сөз бостандығын, жиналу бостандығын, сайлау құқықтарын, тиісті процедуралық құқықтарды, әділ сот ісін жүргізуді және т. б. құрметтеуге міндеттейді, құжат 23.03.1976 күшіне енді.

ЭӘМХП - экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық Пакт, адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясына негізделген және қатысушы елдерді өзін-өзі анықтау, еңбек, әлеуметтік қамсыздандыру, білім беру және т.б. құқықтарды қоса алғанда, адамдардың экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтарын құрметтеуге міндеттейді.

ЭЦҚ - электрондық цифрлық қолтаңба, электрондық құжаттың дұрыстығын, оның тиесілігін және мазмұнының өзгермейтіндігін растайтын электрондық цифрлық нышандар жиынтығы. Қолтаңба

ақпаратты криптографиялық қорғау құралдарын пайдалана отырып, ақпаратты түрлендіру нәтижесінде қалыптастырылады. Ол қолтаңба кілті сертификатының иесін анықтайды, сонымен қатар электрондық құжаттағы ақпараттың бұрмаланбауын анықтайды.

Аралық шығармашылық тапсырма

Сіздің ойыңызша, Қазақстанда онлайн петициялар құралы қалай іске асырылуы тиіс? Қазір ұсынылып отырған тұжырымдамада не өзгерткіңіз келеді?

ИНТЕРНЕТТИ

ШЕКТЕУ

ЖӘНЕ КОНТЕНТТИ

БҰҒАТТАУ

Елжан Қабышев

ИНТЕРНЕТТІ ШЕКТЕУ ЖӘНЕ КОНТЕНТТІ БҰҒАТТАУ

Контент пен интернетті шектеу мәселесі бүкіл әлемде пікірталас тудырады. Қажетсіз контентті анықтаудың бірыңғай тәсілі жоқ, өйткені ұлттық заңдар әрқашан халықаралық стандарттармен сәйкес келе бермейді.

Халықаралық заңнама

Елдегі интернетті өшіру адам құқығын бұзуы мүмкін. БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі кеңесі 2021 жылдың 7 шілдесінде 47-ші [сессияда № А/HRC/47/L. 22](#) қарарын қабылдады, ол "адам құқықтарының халықаралық құқығын бұза отырып, адамға интернетті және цензураны өшіруді қоса алғанда, ақпаратты онлайн режимінде іздеуге, алуға немесе беруге кедергі келтіретін немесе одан айыратын шараларды сөзсіз айыптайды, онлайн режимінде барлық мемлекеттерді осындай шаралардан бас тартуға және оларды пайдалануды тоқтатуға шақырады, сондай-ақ мемлекеттерді барлық ішкі заңдардың, саясат пен практиканың адам құқықтары саласындағы халықаралық міндеттемелеріне сәйкес келуін қамтамасыз етуге шақырады, пікір бостандығы мен олардың еркін білдірілуіне, сондай-ақ қауымдастық пен бейбіт жиналыстарға қатысты".

"Интернет құқығы" немесе "интернетке кіру құқығы" пікірталас мәселесі болып табылады. Мәселен, мысалы, ["интернет шатдаун және құқық лимиттері"](#) зерттеу құжатында Giovanni De Gregorio және Nicole Stremlau авторлары әлеуметтік желілер мен мессенджерлер өсіп келе жатқан теріс және зиянды мазмұнды жеңе алмайтындықтан, бүкіл әлемде, соның ішінде Ұлыбритания мен Америка Құрама Штаттарында интернетті өшіру мәселесі өзекті болып отырғанын көрсетеді.

Зерттеушілер интернетті адам құқықтарын іске асырудың "құралға", "сөз бостандығын жүзеге асыру механизміне" сәйкестігі тұрғысынан қарастыру керек, ал Интернетке қол жеткізу өз кезегінде "құқық" бола алмайтынын атап өтті.

Шынында да, қазіргі уақытта "интернет құқығы немесе" интернетке кіру құқығы " дәстүрлі мағынада адам құқықтары туралы халықаралық Билде көрсетілген адам құқықтары болып табылмайды. Бұл тұрғыда сіз сұраққа жауап беруіңіз керек: Интернеттің құлдырауы "адам құқығын іске асыру құралы" тұрғысынан адам құқықтарына теріс әсер етуі мүмкін бе?». Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің ережелерінен шектеулер мен ауытқуларды түсіндірудің [Сиракуза принциптерінде](#) көрсетілген келесі қағидаттарға сүйену керек:

- *төзімділік;*
- *қажеттіліктер;*
- *заңдылық;*
- *пропорционалдылық.*

"Рұқсат ету" принципі адам құқығын шектеудің негізі Сиракуз қағидаттарында көзделуі керек дегенді білдіреді. Қағидаттардың 39-тармағына сәйкес, қатысушы мемлекет ұлттың өміріне қауіп төндіретін айрықша және нақты немесе жақын арада қауіп төнген жағдайларда ғана [азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің](#) (МПМПП) өз міндеттемелерінен ауытқу шараларын қабылдайды.

"Ұлт өміріне қауіп" термині қауіп төнген кезде қолданылады:

- бүкіл халыққа және не мемлекет аумағының бүкіл немесе бір бөлігіне әсер етеді;
- халықтың физикалық денсаулығына, мемлекеттің саяси тәуелсіздігіне немесе аумақтық тұтастығына немесе Пактіде танылатын құқықтарды қамтамасыз ету және қорғау үшін қажетті институттардың жеткілікті жұмыс істеуіне қауіп төндіреді.

Сонымен бірге, шегіну құқығын пайдаланатын мемлекет ТЖ режимін енгізуге, сондай-ақ БҰҰ Бас хатшысы арқылы БҰҰ-ға қатысатын басқа мемлекеттерді ол шегінген ережелер және осындай шешімге түрткі болған себептер туралы дереу хабардар етуге тиіс.

Хабарламада келесі ақпарат болуы керек:

1. қатысушы мемлекет шегінген Пактінің ережелерін аудару;
2. ТЖ жариялау туралы құжаттың көшірмесі, сондай-ақ қатысушы мемлекеттер шегіну дәрежесін бағалай алуы үшін ТЖ енгізлетін конституциялық ережелер, заңдар немесе жарлықтар;
3. ТЖ әрекетінің басталу және аяқталу мерзімі;
4. Үкіметтің шегінуге шешім қабылдауының себептерін, соның ішінде төтенше жағдайдың енгізілуіне себеп болған фактілер мен жағдайлардың қысқаша сипаттамасын түсіндіру;
5. Пактінің ережелерінен шегінуден қандай салдарлар күтілетіні және олардың пактіде кепілдендірілген құқықтарға, соның ішінде хабарламаға дейін қабылданған осы құқықтардан шегіну туралы шешімдердің көшірмелеріне қандай әсер ететіні туралы қысқаша сипаттама.

Егер шегіну туралы хабарламаны қатысушы мемлекет дереу тиісті нысанда жібермеген жағдайда, онда бұл мемлекет осылайша қалған қатысушылар алдындағы өз міндеттемелерін бұзады және Пактінің ережелерінде көзделген құқықтық қорғаудан айырылуы мүмкін.

"Қажеттілік" принципі шектеу мемлекет немесе қоғам үшін қажет болуы керек дегенді білдіреді. Шектеу шарасын енгізген кезде " мемлекет пен қоғамның қауіпсіздігі мақсатында интернетті немесе контентті желіде ажырату қажет пе? ».

"Заңдылық" принципі шектеу келесі тармақтарға сәйкес келуі керек дегенді білдіреді:

1. ұлттық заңнамада көзделген және халықаралық стандарттарға қайшы келмейді;
2. заңнамалық база ерікті және негізсіз болмауы керек;
3. нормалар анық және нақты болуы керек, бұлыңғыр ұғымдардың мазмұны жоқ;
4. адам құқықтарының шектеулерін заңсыз немесе заңсыз енгізуден немесе қолданудан кепілдіктер мен тиімді құқықтық қорғау құралдары көзделуге тиіс.

2011 жылғы 16 мамырдағы [A/HRC/17/27 баяндамасында](#) БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі кеңесінің пікір бостандығы құқығын көтермелеу және қорғау және олардың еркін білдіруі туралы Арнайы баяндамашысы Франк Ла Рю атап өткендей "...еркін пікір білдіру құқығының кез келген шектелуі халықаралық құқықта көзделген нақты өлшемдерге сәйкес келуге тиіс. Адамдардың Интернет арқылы өз пікірлерін білдіру құқығы әртүрлі жолдармен шектелуі мүмкін: бұғаттау немесе сүзу сияқты белгілі бір мазмұнға қол жеткізуді жабудың техникалық шараларынан бастап, жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығына кепілдік бермеуге және пікірлер мен ақпараттың таралуына кедергі келтіретін жеке деректерді қорғауға дейін. Арнайы баяндамашы қылмыстық заңнаманы заңды түрде білдіргені үшін жаза қолдану үшін ерікті түрде қолдану бұл құқықты шектеудің ең зиянды түрлерінің бірі ғана емес, өйткені ол "салқындату" тудырып қана қоймайды, сонымен қатар ерікті ұстау және азаптау сияқты басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын емдеу және жазалау түрлері басқа адам құқықтарының бұзылуына әкеледі деп санайды".

Ұлттық заңнама

Шектеу, сондай-ақ интернетті тікелей өшіру "Төтенше жағдайлар туралы" Заңда және "Байланыс туралы" заңда қарастырылған. Байланысты шектеу ТЖ енгізу кезінде қолданылатын негізгі шара болып табылады және ТЖ-да бекітілген. 15-бабының 1-тармағы.

Мемлекет байланыс желілерін шектеу ретінде ғана емес, сонымен қатар жоғарыда аталған Заңның 14-бабында көрсетілгендей басымдық бөлігінде де басқаруға құқылы. Palo Alto Networks, киберқауіпсіздік ұйымының мәліметі бойынша, "трафикке басымдық беру" (QoS — Quality of Service) - бұл желінің өткізу қабілеті шектеулі болған кезде жоғары басымдықты қолданбалар мен трафикті сенімді түрде іске қосу мүмкіндігін қамтамасыз ету үшін желіде жұмыс істейтін технологиялар жиынтығы.

"Байланыс туралы" Заңның 41-1-бабында байланыс желілері мен құралдарының жұмысын тоқтата тұру тәртібі көзделген.

Бас прокуратура ұлттық қауіпсіздік комитетіне (ҰҚК) байланыс желілерінің және (немесе) байланыс құралдарының жұмысын, байланыс қызметтерін көрсетуді уақытша тоқтата тұру

жөнінде шаралар қабылдау туралы ұсыныс енгізеді не ақпарат саласындағы уәкілетті органға, Ақпарат және қоғамдық даму министрлігіне (АҚДМ), заңдылықты бұзушылықтарды жою туралы ұсыныс енгізеді интернет-ресурстарға және (немесе) оларда орналастырылған ақпаратқа қол жеткізуді тоқтата тұру.

Кейінге қалдыруға болмайтын және ауыр және аса ауыр қылмыстар жасауға әкеп соғуы мүмкін жағдайларда ҰҚК Байланыс, ақпарат және Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы саласындағы уәкілетті органдарды хабардар ете отырып, жиырма төрт сағат ішінде байланыс желілерінің және (немесе) байланыс құралдарының жұмысын, байланыс қызметтерін көрсетуді, интернет-ресурстарға және (немесе) оларда орналастырылған ақпаратқа қол жеткізуді тоқтата тұруға құқылы.

Белгілі бір интернет-контентке немесе сайтқа шектеу АҚДМ ұйғарымы, Бас прокуратура немесе сот шешімі негізінде негізделуге тиіс. Алайда, интернет-контенттің абсолютті көпшілігі АҚДМ нұсқауларымен шектеледі.

"Байланыс туралы" Заңның 41-1 - бабына сәйкес байланыс операторлары мен "мемлекеттік техникалық қызмет" АҚ сайтқа кіруді техникалық шектеуді іске асырады.

Бас прокуратура, өз кезегінде, АҚДМ хабарлауынша, негізінен интернет-контентті шектемейді немесе шектеу үшін сот органдарына жүгінеді. Шектеулер тек 2014 жылы — Терроризм және діни экстремизм идеяларын насихаттау негіздері бойынша 33 материал, ал 2015 жылы — осыған ұқсас негіз бойынша 35 материал болғандығы туралы ақпарат бар.

Жалпы, ресми мәліметтер бойынша, 2014 жылдың қаңтарынан 2022 жылдың қаңтарына дейін интернетте шамамен 93860 материал шектелген, олардың ішінде соттан тыс шектеу үлесі жалпы санның 99,08% құрайды.

ЧТО НУЖНО ЗНАТЬ О БЛОКИРОВКАХ САЙТОВ В КАЗАХСТАНЕ?

В соответствии с Законом интернет-ресурсы приравнены к СМИ. Исходя из этого, все требования, касающиеся СМИ, распространяются и на сайты. Что касается обязательной постановки на учет, таких требований к интернет-ресурсу нет. Но вы можете зарегистрировать сайт как сетевое издание в добровольном порядке.

ВИДЫ БЛОКИРОВОК ❌

ВО ВНЕСУДЕБНОМ ПОРЯДКЕ

ГЕНЕРАЛЬНЫЙ ПРОКУРОР ИЛИ ЕГО ЗАМЕСТИТЕЛИ - в случаях использования сетей или средств связи в преступных целях, наносящих ущерб интересам личности, общества и государства, а также для распространения информации, нарушающей законодательство о выборах, содержащей призывы к осуществлению экстремистской и террористической деятельности, массовым беспорядкам, а равно к участию в массовых (публичных) мероприятиях, проводимых с нарушением установленного порядка, пропагандирующих сексуальную эксплуатацию несовершеннолетних и детскую порнографию.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КНБ, ЕГО ЗАМЕСТИТЕЛИ ИЛИ НАЧАЛЬНИКИ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ ОРГАНОВ КНБ ЛИБО ЗАМЕЩАЮЩИЕ ИХ ЛИЦА - в случаях, не терпящих отлагательства и могущих привести к совершению тяжких и особо тяжких преступлений, а также преступлений, подготовка к совершению которых совершена преступной группой.

ГЕНЕРАЛЬНАЯ ПРОКУРАТУРА, КНБ, МВД, МИНИСТЕРСТВО ОБОРОНЫ - при угрозе или возникновении чрезвычайной ситуации социального, природного и техногенного характера, а также введении чрезвычайного положения на приоритетное использование, а также приостановление деятельности сетей и средств связи, за исключением правительственной и президентской связи, сетей и средств связи экстренных служб.

ПО РЕШЕНИЮ СУДА

УПОЛНОМОЧЕННЫЙ ОРГАН выявляет нарушения на основе мониторинга и отправляет дело в суд.

ЧТО НУЖНО ЗНАТЬ О БЛОКИРОВКАХ САЙТОВ В КАЗАХСТАНЕ?

ПРОЦЕДУРА И СРОКИ ⌚

Уполномоченный орган **в течение часа** с момента получения направляет требование о принятии мер по выполнению предписания операторам связи или в государственную техническую службу.

После получения уведомления и проверки его достоверности уполномоченный орган дает поручение операторам связи и (или) государственной технической службе об отмене приостановления сайта. Операторы связи и (или) государственная техническая служба **обязаны незамедлительно** выполнить поручение.

Операторы связи или государственная техническая служба **обязаны** выполнить требование **в течение не более трех часов**.

В случае если лицо, использующее сети в преступных целях, удалило противоправную информацию, то оно направляет уведомление об этом в уполномоченный орган.

Генеральный Прокурор или его заместители вносят в уполномоченный орган (сейчас – Министерство цифрового развития, инноваций и аэрокосмической промышленности) предписание об устранении нарушений закона с требованием о принятии мер по временному приостановлению работы сетей или средств связи, оказанию услуг связи, доступа к интернет-ресурсам или размещенной на них информации.

В случаях, не терпящих отлагательства и могущих привести к совершению тяжких и особо тяжких преступлений, а также преступлений, подготовка к совершению которых совершена преступной группой, Председатель КНБ, его заместители или начальники территориальных органов КНБ либо лица, их замещающие, вправе приостанавливать работу сетей и (или) средств связи, оказание услуг связи, доступ к интернет-ресурсам и (или) размещенной на них информации в интересах всех субъектов оперативно-розыскной деятельности с последующим уведомлением уполномоченного органа в области связи и Генеральной прокуратуры Республики Казахстан в течение двадцати четырех часов.

Проверить, **ДОСТУПЕН ЛИ САЙТ В КАЗАХСТАНЕ**, а также пожаловаться на распространение незаконной информации можно на сайте Министерства информации и общественного развития

<http://mic.gov.kz/ru/complain>

ЧТО НУЖНО ЗНАТЬ О БЛОКИРОВКАХ САЙТОВ В КАЗАХСТАНЕ?

ОСНОВАНИЯ ДЛЯ БЛОКИРОВОК САЙТОВ

ПО ЗАКОНУ О СВЯЗИ

- Использование сетей и средств связи в преступных целях, наносящих ущерб интересам личности, общества и государства;
- Распространение информации нарушающей законодательство РК о выборах, содержащей призывы к осуществлению экстремистской и террористической деятельности, массовым беспорядкам, равно к участию в массовых (публичных) мероприятиях, проводимых с нарушением установленного порядка, пропагандирующей сексуальную эксплуатацию несовершеннолетних и детскую порнографию;
- В случаях, не терпящих отлагательства и могущих привести к совершению тяжких и особо тяжких преступлений, а также преступлений, подготавливаемых и совершаемых преступной группой;
- При угрозе или возникновении чрезвычайной ситуации социального, природного и техногенного характера, а также введении чрезвычайного положения.

ПО ЗАКОНУ О СММИ

- Пропангада или агитация культа жестокости и насилия, социального, расового, национального, религиозного, сословного и родового превосходства;
- Разглашение сведений, составляющих государственные секреты или иную охраняемую законом тайну;
- Распространение информации, пропагандирующей суицид, раскрывающей технические приемы и тактику антитеррористических операций в период их проведения;
- Пропангада наркотических средств, психотропных веществ, их аналогов и прекурсоров;
- Демонстрация киноvideопроизведения порнографического и специального сексуально-эротического характера;
- Использование СММИ в целях нарушения условий проведения предвыборной агитации, осуществления иностранными лицами без гражданства, иностранными юридическими лицами и международными организациями деятельности, претягивающей и (или) способствующей выдвижению и избранию кандидатов, политических партий, выдвижения партийных списков, достигнуто определенному результату на выборах, проведения агитации в период ее запрещения, принуждения к участию или отказу от участия в забастовке;
- Нарушения законодательства о порядке организации и проведения мирных собраний, митингов, шествий, пикетов и демонстраций, об авторском праве и смежных правах в Интернете;
- Пропангада или агитация насильственного изменения конституционного строя Нарушения целостности Республики Казахстан, подрыва безопасности государства, войны;
- Пропангада экстремизма или терроризма;
- Публикация материалов и распространение информации, направленной на разжигание межнациональной и межконфессиональной вражды

Шығармашылық тапсырма

Сіз елдің қоғамдық санасын жаңғыртатын және интернет пен оның мазмұнына қатысты мемлекеттік саясатпен айналысатын мемлекеттік органның басшысысыз. Бір күні сіз әлеуметтік желілерде вирусқа айналатын суреттің таралып жатқанын байқайсыз. Сізге құқық бұзушылықтар туралы тиісті бұйрық жазып, осы материалға тыйым салу туралы бұйрық берілді. Заңдар мен белгілі бір нормаларды көрсететін құқық бұзушылықтар неғұрлым көп болса, соғұрлым жақсы болады, өйткені сіз жергілікті Бахар 24/7 телеарнасында суретті бұғаттауды тиімді ақтайсыз.

Сізге қарауға сурет беріледі, онда бұрынғы мемлекет басшысы - Эль Президент - күлкілі боялған мұрттары мен көзілдіріктері бар (ҚР ҚК 373-бабы⁷¹), оның жанында "Менің жолбарысым, менің апатым" (ҚР ҚК 375-бабы⁷²) деген жазуы бар боялған сақалы бар қазіргі Мемлекет басшысы және сіз білетін Парламент депутаты

⁷¹ Қазақстан Республикасы Парламенті депутатының ар намысы мен қадір қасиетіне қол сұғу және оның қызметіне кедергі жасау

⁷² Қазақстан Республикасы Парламенті депутатының ар намысы мен қадір қасиетіне қол сұғу және оның қызметіне кедергі жасау

80

бейнеленген сызылған цилиндрмен және "кринж" қолымен (ҚР ҚК 376-бабы⁷³, ҚР ҚК 274-бабы⁷⁴). Суреттің фонында сіз тыйым салынған Антикраш ұйымының туын ("Терроризмге қарсы іс-қимыл туралы" Заң және "экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы" Заң, "балаларды денсаулығы мен дамуына зиян келтіретін ақпараттан қорғау туралы" Заң), онда көрсетілген елдегі белгілі бір діни жүйені құру керек деген дәйексөзбен ажырата аласыз (ҚК 174-бабы⁷⁵, ҚР ҚК 179-бабы⁷⁶).

Әлеуметтік желілер мен мессенджерлерде танымалдылықтың артуына байланысты бұл суретті есірткі дилерлері де пайдаланады және олар кейбір суреттерге "баяулық" сөзімен және осы жақсылықты сатып алуға болатын мессенджерге сілтеме жасай отырып қол қояды (ҚР ҚК 299-1-бабы⁷⁷).

Осы суретті талдағаннан кейін сіз қандай құқық бұзушылықтар жасалғанын жаза бастадыңыз.

Жауап: 10 құқық бұзушылықтан кем емес

⁷³ Қазақстан Республикасы Парламенті депутатының ар намысы мен қадір қасиетіне қол сұғу және оның қызметіне кедергі жасау

⁷⁴ Қазақстан Республикасы Парламенті депутатының ар намысы мен қадір қасиетіне қол сұғу және оның қызметіне кедергі жасау

⁷⁵ Қазақстан Республикасы Парламенті депутатының ар намысы мен қадір қасиетіне қол сұғу және оның қызметіне кедергі жасау

⁷⁶ Қазақстан Республикасы Парламенті депутатының ар намысы мен қадір қасиетіне қол сұғу және оның қызметіне кедергі жасау

⁷⁷ Есірткі құралдарын, психотроптық заттарды немесе олардың аналогтарын, прекурсорларды насихаттау немесе заңсыз жарнамалау

ОНЛАЙН-АДВОКАЦИЯ ЖӘНЕ ОНЛАЙН- БЕЛСЕНДІЛІК

Татьяна Чернобилъ

ОНЛАЙН-АДВОКАЦИЯ ЖӘНЕ ОНЛАЙН-БЕЛСЕНДІЛІК

Онлайн-белсенділік деген не?

Интернеттегі белсенділік немесе киберактивизм – бұл сандық медиа мен технологияны қолдана отырып, әлеуметтік маңызды өзгерістерге қол жеткізуге арналған азаматтық іс-қимыл.

Интернеттегі белсенділік бүгінде офлайн белсенділікке қарағанда әлдеқайда көп адамдарды қызықтырады. Неліктен? Себебі бұл адамдарға аватарлардың артына жасырынып, өздерін еркін білдіруге мүмкіндік береді, яғни олар анонимді деп санайды (бұл шын мәнінде дұрыс емес – әлеуметтік медиа іс жүзінде анонимділікке орын қалдырған жоқ). Дегенмен, интернет аудиториядан алыстау және аудиториямен ынтымақтасу және тұтастай алғанда бұл жақсы да, жаман да болуы мүмкін деген еркін қарым-қатынас елесін жасайды. Тағы бір себеп - интернеттегі белсенділікке қатысу үшін көп уақыт, күш немесе пайдаланушының алдын-ала жоспарланған әрекеттері қажет емес.

Facebook пен Instagram әлеуметтік желілерінің, әсіресе 20-шы жылдардың басында Tik-Tok дамуымен Онлайн белсенділік көбірек байқалды.

Онлайн-кампаниялар

Бүкіл әлем бойынша үлкен назар аударған және қолдаушылар толқынын тудырған онлайн-науқандардың арасында #MeToo науқаны бар. 2006 жылы американдық сексуалдық зорлық-зомбылық құрбандарының құқықтарын қорғаушы⁷⁸ Тарана Берк

Тарана Бёрк

⁷⁸ Жыныстық бостандық пен жеке басына қол сұғылмаушылыққа қарсы қылмыстарға қатысты назар аудартпау мақсатында "жыныстық" емес, "жыныстық" деп айту дұрыс деп саналады.

осындай зорлық-зомбылық құрбандарымен ынтымақтасу үшін "Мен де" деп аударылатын бұл тіркесті қолдана бастады. 2017 жылы бұл қозғалыс американдық актриса Алисса Милано голливудтық продюсер Харви Вайнштейннің қудалау құрбандарын қолдап, қудалауға ұшыраған әйелдерді өзінің Twitter-дегі жазбасына "me too" сөздерімен жазылуға шақырған кезде жаңа айналымға ие болды. Осыдан екі күн өткен соң, metoo хэштегін миллионнан астам Twitter қолданушылары таратты. Көп ұзамай хэштегі Facebook қолданушылары алды. Онда бір күнде #MeToo 4.7 миллионнан астам қолданушы таратып, 12 миллион репост жасады. Хэштег бүгінде әлі актуалды.

Бұл науқанның нәтижелеріне жыныстық қудалау құрбандарын қолдау кіреді; құрбан болғандар қауымдастығын нығайту; жыныстық қудалау мәселесі туралы қоғамдық хабардарлықты арттыру; қоғамдық пікірді құрбандарды біржақты қолдауға ауыстыру; заңнаманы өзгерту; жыныстық қудалау, зорлық-зомбылық және қорқыту проблемасы төңірегіндегі үнсіздікті тоқтату; егер жауапқа тартылмаса, жыныстық қатынасқа кінәлі көптеген ықпалды ер адамдарды жауапқа тарту, қудалау құрбандарын қолдау үшін қорлар құру; Халықаралық еңбек ұйымының (ХЕҰ) қудалау жөніндегі жаңа саясатын қабылдауы.

Шығыс Еуропа мен Орталық Азия аймағында #metoo науқанының баламасы алдымен #Yaneboyship (орыс. "мен айтудан қорықпаймын"), оны украин журналисті және феминист Анастасия Мельниченко украиналық Facebook-те #MeToo-дан бір жыл бұрын бастаған. Украинада бұл науқанның нәтижесі Украинаның Еуропа Кеңесінің әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық пен тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу және оған қарсы күрес туралы Конвенциясына (Стамбул конвенциясы) қосылу қажеттілігі туралы талқылау болды.

Интернеттің қазақстандық сегментінде құқық қорғаушы Дина Тансари бастаған #НеМолчи онлайн-науқаны #MeToo-ның аналогы болды. Енді #НеМолчи – бұл өз сайтында бес жыл ішінде жауапқа тартылған 110-нан астам зорлаушылар туралы есеп беретін қоғамдық қор.

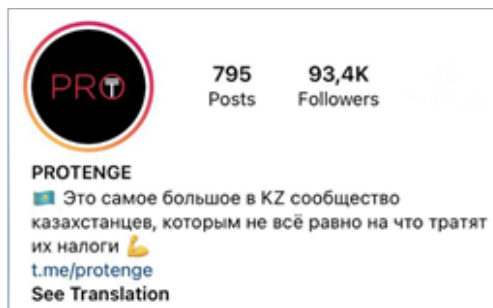
#НеМолчикz

Онлайн-петициялар мен онлайн-белсенділіктің өзге формалары

Amnesty International халықаралық құқық қорғау қозғалысы (орыс. "Халықаралық рақымшылық") өз жақтастарына әр түрлі елдердің үкіметтеріне белгілі бір белсенділердің немесе құқық қорғаушылардың адам құқықтарын бұзатын шараларды қабылдауды немесе жоюды талап ететін петицияларға үнемі қол қоюды ұсынады. Өтініштерді (өтініштерді) онлайн және офлайн режимінде толтыруға болады.

Орталық Азия елдерінде үзілістермен петициялар құру және оларға қол қою үшін платформалар не **change.org** немесе **avaaz.org**.

Интернеттегі белсенділіктің танымал түрі - онлайн-тергеу және олардың нәтижелерін ұсыну. **ProTenge** Instagram-аккаунты, сондай-

ақ кейінірек 2020 жылы қазақстандық журналист Джамилia Маричева негізін қалаған Telegram арнасы күн сайын жүз мыңға жуық қазақстандықты мемлекеттік бюджет қаражатының мақсатсыз немесе күдікті жұмсалуды туралы хабардар етеді және ең бастысы оқырмандарды іс-әрекетке жұмылдырады: оларды бюджет қаражатының манипуляцияларын өздері қадағалауға, олар туралы айтуға, істерге дауласуға үйретеді және жол бермеуге ынталандырады мақсатсыз пайдалану және болашақта

бұған жол бермеу. 2021 жылдың соңында Джамия Маричеваға жыл сайын бүкіл әлемдегі белсенділер мен журналистерге берілетін "Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес чемпионы" (Anticorruption champions) атағы берілді.

Интернеттегі белсенділіктің тағы бір танымал түрі - суретшілер әлеуметтік желілерде өз пікірлерін білдіретін өнер белсенділігі. Қазақстанда Сіз Instagram-нан Le Shapalague Comics немесе сатиралық жаңалықтары немесе жаңалықтарға пародиялары бар аккаунттарды еске түсіре аласыз.

Әдетте, интернеттегі белсенділік әлеуметтік медианы мүмкін етеді, мұнда үлкен аудиторияға оңай қол жеткізуге және пайдаланушыларды қоғамдық мүдделерді қорғауға жұмылдыруға болады.

Көбінесе мұндай онлайн-белсенділік-мемлекет тарапынан қудалау қорқынышына байланысты офлайн белсенділік көрсету қауіпсіз емес елдердегі белсенділер үшін шығу жолы.

Онлайн-адвокация деген не?

Онлайн-адвокация - бұл интернеттегі белсенділіктің бір түрі, яғни қоғамдық мүдделерді қорғау үшін бірдей әрекеттер, бірақ шешім қабылдаушылар ретінде билік өкілдеріне бағытталған.

Қазақстанда онлайн-қорғаудың үлкен мүмкіндіктерін EGov "Ашық үкімет" платформасы береді. Egov порталында сіз көптеген мемлекеттік қызметтерді ала аласыз, сондай-ақ заң шығару бастамаларын қадағалай аласыз, өз пікірлеріңізді қалдыра аласыз, белгілі бір мемлекеттік органдардың өкілдеріне

өтініштер жібере аласыз, олардың әрекеттеріне немесе әрекетсіздігіне шағымдана аласыз. Мұның бәрі онлайн-адвокацияның нысандары. Цифрлық орта мемлекет істерін басқаруға белсенді азаматтық қатысу үшін өте үлкен мүмкіндіктер ұсынады.

ИНТЕРНЕТЕГІ

АНОНИМДІЛІК

Елжан Қабышев

ИНТЕРНЕТТЕГІ АНОНИМДІЛІК

Халықаралық стандарттар

Интернеттегі анонимділік құқығы халықаралық құқықтық құжаттарда қарастырылмаған. Алайда, соңғы уақытта интернет-технологияның өсуіне байланысты анонимділік туралы есептер шығарылуда.

2015 жылдың 22 мамырында арнайы баяндамашы Дэвид Кейдің пікір бостандығы мен олардың еркін сөйлеу құқығын көтермелеу және қорғау туралы баяндамасы шығарылды. Баяндамада цифрлық хабарламаларды беру кезінде шифрлау құралдарын пайдалану және анонимділік туралы мәселе қаралады. Зерттелген халықаралық және Ұлттық нормалар мен сот шешімдерін, сондай-ақ мемлекеттер мен азаматтық қоғамнан алынған материалдарды ескере отырып, баяндамада шифрлау мен анонимділік адамдарға өз пікірлерін еркін білдіруге және цифрлық ғасырда еркін білдіруге мүмкіндік береді және осыған байланысты сенімді қорғауды лайықты пайдалана алады деген қорытындыға келді.

Баяндаманы дайындау кезінде арнайы баяндамашы мемлекеттерге олардың заңнамасы, нормативтері, саясаты мен практикасы туралы қызығушылық тудыратын ақпаратты жинау үшін сауалнама жіберді. Сауалнамаға 16 ел жауап берді, ал Қазақстан - осы тізімде.

Арнайы баяндамашы жеке өмірге қол сұғылмаушылық пікір бостандығы мен оларды еркін білдірудің кепілі болып табылатынын хабарлайды.

Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің 17-бабы (АСҚХП), адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 12-бабы (АҚДД) әрбір адамды "өзінің жеке және отбасылық өміріне ерікті немесе заңсыз араласудан, оның үйіне қол сұғылмаушылыққа немесе оның хат-хабарларының құпиясына ерікті немесе заңсыз қол сұғудан" және "оның арнамысы мен абыройына заңсыз қол сұғудан" тікелей қорғайды. Және "әр адамның заңды осындай араласудан немесе осындай қол сұғушылықтан қорғауға құқығы бар".

Баяндамашы мемлекеттердің тәжірибелерін айыптады:

1. шифрлау технологияларын жеке пайдалануға тыйым салу және шифрлау құралдарын қолдануға қарсы күрес;
2. шифрлау тиімділігінің дәрежесін әдейі төмендету;
3. кілттерді сақтау;
4. деректерді транскрипциялау туралы мекенжай өкімдерімен салыстырғанда кілтті міндетті түрде ашу;
5. интернетте жасырын мәлімдемелерге тыйым салу;
6. интернетке кіру үшін осы атаумен сим-карталар мен мобильді құрылғыларды тіркеуге мәжбүрлеу;
7. деректерді ел ішінде сақтауды оқшаулау саясаты және елдің барлық пайдаланушыларының қызметін интернетте тіркеу.

Арнайы баяндамашының пікір бостандығы құқығын көтермелеу және қорғау және олардың еркін сөйлеуі туралы баяндамасында Франк ла Рю жеке өмірге қолсұғылмаушылық құқығы көбінесе сөз бостандығын жүзеге асырудың негізгі шарттарының бірі ретінде түсіндіріледі деп хабарлайды. Жеке өмірге шамадан тыс қол сұғу идеялардың еркін дамуын және олармен еркін алмасуды тікелей және жанама түрде шектеуі мүмкін. Хабарламаларды беру кезіндегі анонимділікке шектеулер, мысалы, зорлық-зомбылық пен зорлық-зомбылықтың барлық түрлерінің құрбандарына айқын қорқынышты әсер етеді, олар екі рет құрбан болудан қорқып, тиісті ақпарат беруге құлықсыз болуы мүмкін.

Анонимділік жеке өмірді, еркін пікір білдіруді, саяси есептілікті, қоғамның қатысуын және қоғамдық талқылауды қорғауда және ынталандыруда маңызды рөл атқарады. Бірақ VDPV-де де, MPPP-де де анонимділік туралы айтылмайды. Пактіні дайындау жөніндегі келіссөздер барысында 19-баптың 1-тармағына "анонимділікке жол берілмейді" деген сөз тіркесін енгізу ұсынылды. Алайда, бұл ұсыныс "басқалармен қатар, анонимділік кейбір жағдайларда Авторды қорғау үшін қажет болуы мүмкін" және "мұндай бап бүркеншік использования қолдануға кедергі болуы мүмкін" деген негізде қабылданбады.

2015 жылғы 22 мамырдағы а/HRC/29/32 арнайы баяндамашының пікір бостандығы құқығын көтермелеу және қорғау және оларды еркін білдіру мәселесі бойынша баяндамасында онлайн ортада анонимділікке тыйым салу еркін сөйлеу құқығын жүзеге асыруға кедергі келтіретіні хабарланды. Көптеген мемлекеттерде тыйым қандай да бір нақты мемлекеттік мүдделерге қарамастан енгізіледі. Бразилия Конституциясына сәйкес (5-бап) жасырын сөйлеуге тыйым салынады.

Анонимділікке Венесуэла Республикасы Конституциясының ережелерімен де тыйым салынады (57-бап). 2013 жылы Вьетнамда бүркеншік ат қолдануға тыйым салынды, бұл жеке блог жүргізетін барлық жеке тұлғаларға өздерінің шын аты-жөні мен мекен-жайын ресми түрде хабарлауға мәжбүр болды. 2012 жылы Иран Ислам Республикасында елде қолданылатын барлық IP мекенжайларын тіркеу туралы талап енгізілді, ал интернет-кафеге келушілер компьютерді қолданар алдында өздерінің шын атымен тіркелуге міндетті болды. Эквадорда қолданылатын органикалық телекоммуникация туралы Заңға сәйкес, веб-сайттарда түсініктеме қалдыратын адамдар мен ұялы телефон иелері өздерінің шын атымен тіркелуге міндетті.

Ұлттық заңнама

Қазақстандағы желідегі анонимділік мәселесі өте сезімтал. Осылайша, Қазақстанда 2017 жылдан бастап анонимді түсініктемелерге ресми тыйым салынды. *"Ақпараттандыру туралы"* Заңның 36-бабы мынадай мазмұндағы 5-1-тармақпен толықтырылды: "пайдаланушының Интернетке ақпаратты орналастыруы бойынша жалпыға қолжетімді электрондық ақпараттық ресурстың меншік иесінің немесе иесінің қызмет көрсетуі жазбаша нысанда (оның ішінде электрондық) жасалатын келісім негізінде, "электрондық үкімет" порталында сәйкестендіріле отырып немесе жалпыға қолжетімді үкіметте тіркелген қызметті пайдалану арқылы жүзеге асырылады қысқа мәтіндік хабарлама жібере отырып пайдаланушының ұялы байланысының абоненттік нөмірінің ақпараттық электрондық ресурсында, келісім жасасу үшін бір реттік парольді қамтиды.

Пайдаланушы ақпаратты өзінің атымен немесе бүркеншік атымен (жалған атпен) орналастырады. Дербес деректерді иесіздендіру келісімде айқындалған негізде және тәртіппен жүзеге асырылады".

Дербес деректерді иесіздендіру мәселелері "Дербес деректер және оларды қорғау туралы" Қазақстан Республикасы Заңының 17-бабымен реттеледі.

"Пайдаланушының ақпаратты интернетте орналастыруы бойынша қызметтер көрсететін электрондық ақпараттық ресурстың меншік иесі немесе иесі келісім жасасу кезінде пайдаланылатын ақпаратты бүкіл қолданылу кезеңінде, сондай-ақ келісім бұзылғаннан кейін үш ай ішінде сақтауға және жедел-ізвестіру және қарсы барлау қызметі субъектілерінің жедел-ізвестіру және қарсы барлау іс-шараларын жүргізуі үшін ұйымдастырушылық және техникалық жағдайлар жасауға міндетті".

Тиісті норма "Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне ақпарат және коммуникациялар мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы" Қазақстан Республикасының 2017 жылғы 28 желтоқсандағы № 128-VI ҚРЗ Заңының қабылдануымен қосылды.

Жаңашылдыққа байланысты қазақстандық БАҚ негізінен түсініктеме беру мүмкіндігін өшірді немесе әлеуметтік желілердің түсініктеме плагинін енгізді.

IMEI + ЖСН + телефон нөмірі

2019 жылдың 1 қаңтарынан бастап азаматтар үшін интернетке жасырын кіру мүмкін емес. Интернетке қол жеткізу қызметі ұялы байланыстың абоненттік құрылғыларын тіркемеген абоненттерге көрсетілмейді. "Байланыс туралы" Заңның 36-2-бабына сәйкес ұялы байланыстың абоненттік құрылғысының иесі оны ұялы байланыс операторында ұялы байланыстың абоненттік құрылғыларын тіркеу қағидаларына сәйкес тіркеуге міндетті, әйтпесе Интернетке кіру мүмкіндігі болмайды. Құрылғыны тіркеу үшін абонент байланыс операторына келесі деректерді ұсынады:

1. Жеке сәйкестендіру нөмірі (ЖСН) немесе бизнес-сәйкестендіру нөмірі (БСН);
2. Ұялы байланыстың абоненттік құрылғысының сәйкестендіру коды (IMEI, ағылш. International Mobile Equipment Identity - халықаралық мобильді жабдық идентификаторы);

3. Ұялы байланыстың абоненттік құрылғысында қолданылатын абоненттік нөмір.

Бұл деректерді байланыс операторы ұялы байланыстың абоненттік құрылғыларының (БДК) сәйкестендіру кодтарының дерекқорына жібереді. База операторы ҚР цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігінің "Мемлекеттік радиожиилік қызметі" РМК болып табылады. "Мемлекеттік радиожиилік қызметі" РМК өзінің интернет-ресурсында пайдаланушының сұрауы бойынша БДК-дан деректерді алатын келесі сервистерді орналастырды:

1. IMEI тіркеуді тексеру қызметі;
2. ЖСН-да тіркелген ұялы нөмірлерді тексеру сервисі;
3. тіркеуді тексеру қызметі, ЖСН және IMEI байламдары;
4. IMEI-де тіркелген абоненттік нөмірлер санын тексеру сервисі.

Ұялы байланыстың абоненттік құрылғыларын тіркеу қағидаларының 21-тармағына сәйкес байланыс операторы БДИК ресурстарына қол жеткізуді ұсынғаны үшін "Мемлекеттік радиожиилік қызметі" РМК қызметтеріне ақы төлеуді жүзеге асырады. Тиісінше, бұл жаңалық бизнес субъектілері үшін белгілі бір шығындарды көтереді, бұл соңғы пайдаланушылар үшін қызметтердің құнын арттырады.

IMEI нөмірін өзгерту ҚР Қылмыстық Кодексінің 213-бабына сәйкес "ұялы байланыстың абоненттік құрылғысының сәйкестендіру кодын, абонентті сәйкестендіру құрылғысын заңсыз өзгерту, сондай-ақ абоненттік құрылғының сәйкестендіру кодын өзгерту үшін бағдарламаларды жасау, пайдалану, тарату" қылмыстық құқық бұзушылық болып табылады. Осы баптың санкциясы жазаны қарастырады:

- 160 АЕК дейінгі мөлшерде айыппұл;
- не сол мөлшердегі түзеу жұмыстарымен,
- немесе қоғамдық жұмыстарға 160 сағатқа дейін тарту арқылы,
- не 40 тәулікке дейінгі мерзімге қамауға алу арқылы.

Мемлекет абоненттік құрылғыларды тіркеу бойынша жаңашылдықты контрафактілік құрылғыларды әкелуге және өткізуге және ұрлыққа қарсы іс-қимылмен негіздеді.

Арнайы баяндамашы өз тарапынан а/HRC/29/32 баяндамасында бүкіл әлем бойынша SIM-карта арқылы адамдарды сәйкестендіру жөніндегі мемлекеттік саясаттың үрдісін атап өтеді: "[...] Үкіметтер көбінесе SIM-картаны тіркеуді талап етеді; осылайша, Африканың 50-ге жуық елінде SIM-картаны іске қосу кезінде жеке басын куәландыратын деректерді енгізуді талап ететін заңдар қолданылады немесе қабылданады. Колумбияда 2011 жылдан бастап ұялы байланыс нөмірлерін міндетті түрде тіркеу тәртібі енгізілді, ал Перуде 2010 жылдан бастап барлық сим-карталар ұлттық сәйкестендіру нөміріне байланады".

Арнайы баяндамашы нөмірді тіркеу және адамның анонимділігі сәйкес келмейтін нәрсе екенін атап өтеді: *"мұндай ережелерді енгізу мүмкіндігі басқа елдерде де қарастырылуда. Мұндай ережелер Анонимділікті бұзады, әсіресе Интернетке тек мобильді технологиялар арқылы кіретін адамдар жағдайында. Сим-карталарды міндетті түрде тіркеу үкіметтерге жеке адамдар мен журналистерді олардың заңды мүдделері талап еткеннен әлдеқайда көп дәрежеде бақылауға мүмкіндік береді"*.

Қауіпсіздік сертификаты

"Байланыс туралы" заңда қауіпсіздік сертификатын пайдалану көзделген. 2-баптың 36-1-тармағы "қауіпсіздік сертификаты" ұғымын мынадай редакцияда ашады: "шифрлауды қолдайтын хаттамалары бар трафикті өткізу үшін қолданылатын электрондық цифрлық таңбалар жиынтығы".

Қалааралық және (немесе) халықаралық байланыс операторлары (яғни провайдерлер) ел аумағындағы ақпаратты криптографиялық қорғау құралдарымен шифрланған трафикті қоспағанда, қауіпсіздік сертификатын қолдана отырып, шифрлауды қолдайтын хаттамаларды пайдалана отырып, трафикті өткізуді жүзеге асыруға міндетті ("Байланыс туралы" Заңның 26-бабы 3-1-тармағының 4-тармақшасы).

"Қауіпсіздік сертификатын беру және қолдану қағидаларын бекіту туралы" 2018 жылғы 27 наурыздағы № 23/нс бұйрығының 11-бабына сәйкес, "байланыс операторлары байланыс қызмет-

терін көрсетуге шарттар жасалған өз абоненттері арасында қауіпсіздік сертификатын таратуды қамтамасыз етеді”.

Мемлекеттің идеясы бойынша қауіпсіздік сертификаты соттың заңды күшіне енген шешімімен немесе Қазақстан Республикасының заңдарымен тыйым салынған ақпаратты телекоммуникациялар желісі бойынша таратуды шектеу үшін пайдаланылады.

Егер байланыс операторлары осы Қағидаларды орындамаған жағдайда, онда "байланыс операторларының қауіпсіздік сертификатын қолдану қағидаларын бұзуы" 9-3 тармақшасымен және "байланыс операторының заңды күшіне енген сот шешімімен немесе Қазақстан Республикасының заңдарымен тыйым салынған ақпаратқа қол жеткізуін ұсынуы" 9-5 тармақшасымен (бөлігі 9-1 тармақшалармен толықтырылды – 9-6 Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 24 қарашадағы № 419-V Заңына сәйкес) әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекстің "Қазақстан Республикасының байланыс саласындағы заңнамасын бұзу" 637-бабында айыппұл салуға әкеп соғатын байланыс операторларының әкімшілік жауаптылығы көзделген:

- Жеке тұлғаларға 10 айлық есептік көрсеткіш (АЕК) мөлшерінде,
- лауазымды тұлғаларға, шағын кәсіпкерлік субъектілеріне 20 АЕК мөлшерінде,
- орта кәсіпкерлік субъектілеріне-40 АЕК мөлшерінде,
- ірі кәсіпкерлік субъектілеріне-100 АЕК мөлшерінде.

Осылайша, байланыс операторлары үшін сертификатты енгізу міндетті сипатқа ие және оны орындамағаны үшін әкімшілік жауапкершілікті көздейді, атап айтқанда ҚР ӘҚБТК.

Мемлекеттік уәкілетті орган (ЦДИАӨМ) пайдаланушы өз құрылғысына сертификат орнатпауға құқылы екенін хабарлады, өйткені заңда абонент үшін міндетті норма көзделмеген және орнатпағаны үшін жауапкершілік жоқ.

Бірақ келесі нюанс бар. Қауіпсіздік сертификатын беру және қолдану қағидаларының 3-тармағына сәйкес байланыс операторы Ұлттық қауіпсіздік органдарына нысан бойынша (Қағидаларға №1 қосымша) қауіпсіздік сертификатын беруге өтініш жібереді. 10 жұмыс күні ішінде сертификат беру жүзеге асырылады.

Бұдан әрі, Қағидалардың 10-тармағына сәйкес байланыс операторлары байланыс қызметтерін көрсетуге шарттар жасалған абоненттерді сервистерге немесе ресурстарға қол жеткізуді ұсыну шарттарының өзгергені туралы еркін нысанда жазбаша хабардар етеді. Байланыс операторлары сертификаттың таралуын қамтамасыз етеді, оны орнату жөніндегі нұсқаулықтарды өздерінің ресми интернет-ресурстарында жариялайды.

Яғни, сертификатты орнатудың еріктілігі туралы айту өте қиын, өйткені бұл мәселе заңдар деңгейінде емес, абонент пен қызмет көрсететін байланыс операторы арасындағы шарттық қатынастар деңгейінде шешіледі. Байланыс операторы нормативтік құқықтық актілермен шектелген және олар бұзылған жағдайда оған жауапкершілік жүктеледі.

Өз кезегінде, пайдаланушы байланыс операторының қызметтерінен бас тарта алады, бірақ бұл жағдайда сертификатсыз интернетке еркін кіру туралы айтудың мағынасы жоқ.

Мемлекет қауіпсіздік сертификатын пайдалануды соттардың заңды күшіне енген шешімдері мен ҚР Заңдары бойынша тыйым салынған материалдарды шектеу мақсатында ақтайды.

Бірақ бұл шектеу әдісі келесі жағдайларға байланысты өте даулы:

1. Хат алмасу құпиясына құқық, жеке өмір құпиясына құқық, ақпаратты іздеу, алу және тарату еркіндігі шектеледі. Жалпы, пайдаланушының трафигі оқылатын болады.
2. Онлайн цензура орнатылуда.
3. Қауіпсіздік сертификатын абоненттің құрылғыларына тікелей орнату қажет.
4. MITM (man-in-the-middle) пайдаланылады, яғни абонент пен сервер арасында үшінші тарап ендірілген.

ГЛОССАРИЙ

Анонимділік (грек тілінен аударғанда "анонома" - "атаусыз")-бұл белгілі бір тұлға туралы ешқандай ақпарат болмаған және оны анықтау мүмкін емес жағдай.

Интернеттегі анонимділік - бұл шаралар мен тәсілдердің жиынтығы. IP-мекен-жайын жасыру немесе ауыстыру ретінде cookies-ке тыйым салу және жарнамалық трекерлердің қадағалауы, оның негізгі мақсаты-сандық тұлғаны құпия ұстау.

Аралық шығармашылық тапсырма:

Топтарда талқылауға арналған тақырып:

Сіз үшін не маңызды және неге?

1. өз пікірін білдіру құқығын салдарсыз еркін жүзеге асыру мүмкіндігімен анонимділік,
2. немесе жалпы бақылау, бірақ халықтың қауіпсіздігі мен қорғалуының жоғары деңгейімен және өзіңіз?

Жауабыңызды жеткілікті дәлелдермен түсіндіріңіз

ФАКТЧЕК

ЖУРНАЛИСТІК
ФОРМАТ РЕТІНДЕ
ЖӘНЕ ҚАЗЕТТІ
ДАҒДЫ

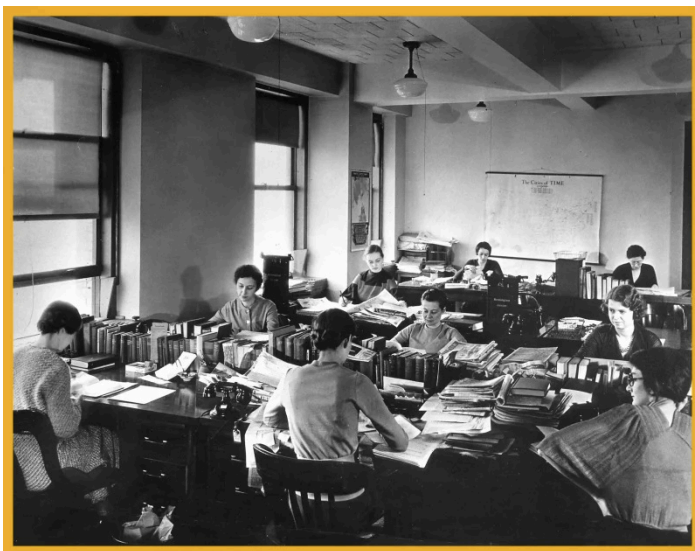

Павел Банников

ФАКТЧЕК ЖУРНАЛИСТІК ФОРМАТ РЕТІНДЕ ЖӘНЕ ҚАЗЕТТІ ДАҒДЫ

Фактчек тарихы: «қыздардан» Нобель сыйлығына дейін

Журналистердің өздері арасында кең таралған стереотипке қарамастан, чек фактісі Журналистика үшін жаңа, салыстырмалы түрде жақында пайда болған құбылыс емес. Фактчекер мамандығы 1920 жылдардың басында пайда болды, ал сөздіктерде 1922 жылы жазылған. Фактчек қызметі/ тексеру бюросының болуы 20 ғасырға жуық уақыт бойы баспа басылымдары үшін кең таралған. Егер сіз Ричард Гир мен Джулия Робертс ойнаған "қашқын қалыңдық" фильмін есіңізде сақтасаңыз, онда Гирдің кейіпкері материалды дайындау кезінде фактчек ережелерін бұзғаны үшін редакциядан шығарылғанына назар аударған боларсыз.

Әйелдер фактчекер бюросы жұмыс үстінде, 1933 ж.

"Кез — келген мәтінді сақтай алатын қыздар" - Тіме журналистері фактчекерлерді осылай атады. 20 ғасырдың басында әйелге автор болу өте қиын болды, ал әйелдің журналистикаға енуінің бірнеше мүмкіндіктерінің бірі фактчекер мамандығы болды. Көбінесе алғашқы фактчекерлер түзету функцияларын да өз мойнына алды, бірақ олардың корректорлардан маңызды айырмашылығы тек сөздердің жазылуын ғана емес, сонымен қатар материалда ұсынылған фактілерді де тексеру болды. Егер түзету үстелін сөздіктер алып жатса, онда фактчекердің үстелі энциклопедиялардан, "кім кім" анықтамалықтарынан және газет қиындыларынан үзіліп, кітапханаларда олар қызметкер ретінде белгілі болды.

20 ғасырдың ортасына қарай фактчекерлік қызмет немесе тексеру Бюросы бүкіл әлемдегі барлық ірі бұқаралық ақпарат құралдарында болды. Сонымен қатар, фактчек қазіргі жағдайға қарай қозғала бастайды: ашық деректер, ақпаратты тез алу және өңдеу мүмкіндіктері артып келеді, бірақ формат 2000-шы жылдардың басында, ішінара басқару шешімдерінен туындаған жаһандық медиа сенім дағдарысы басталғаннан кейін қалыптасады.

1990 жылдарда БАҚ-тағы дағдарыс

1990 жылдардағы жаһандық тренд-редакторлық штат пен штаттық журналистердің қысқаруы. Үнемдеу мақсатында баспагерлер журналистердің санын азайтып қана қоймай, жергілікті стрингерлерге де, редакцияға да артықшылық береді. Алғашқы" пышақ астында " Профильді редакторлармен бірге тексеру бюросы бар. Редакциялық тексеру көбінесе тарихы мен беделі бар баспа басылымдарының үлесі болып қала береді, бірақ олар тіпті белгілі бір уақытта кәсіби фактчекерлердің қызметтерінен бас тартады, бұл жауапкершілікті авторлар мен редакторларға жүктейді. Сонымен, Newsweek-тегі фактчек бөлімі 1996 жылы жойылды⁷⁹. Әрине, бұл бұқаралық ақпарат құралдарына деген сенім дағдарысының жалғыз себебі емес, зерттеушілер себептер мен сенсационализмге деген құштарлықты, фактілердің орнына пікірлерді қалауды, баспагерлердің саяси белсенділікке деген құштарлығын және саяси көшбасшылардың журналистикамен қарсыласуындағы популизмін атайды⁸⁰.

⁷⁹ Түрмедегі 100 жыл: Нобель сыйлығын алған Мария Ресса кім / Forbes Woman

⁸⁰ Түрмедегі 100 жыл: Нобель сыйлығын алған Мария Ресса кім / Forbes Woman

Сенім дағдарысын тудырған бірқатар себептер бірге редакциялық фактчекингтің жүз жылға жуық тәжірибесінен журналистік жұмыс пен журналистік материал жазудың⁸¹ жаңа форматы қалыптасуына әкеледі. Бұл формат сәтті және сұранысқа ие. Мұның айқын дәлелі-2009 жылы politifact фактчекингтік жобасына Пулитцер сыйлығы⁸² және ресейлік "жаңа газет" басылымының бас редакторы мен филиппиндік rappler жобасының негізін қалаушы Мария Рессенің⁸³ 2021 жылғы фактчекинг және тергеу жұмыстарының негізін қалаушы арасында бөлінген Нобель бейбітшілік сыйлығы.

Фактчек - редакциялық процесс ретінде және формат ретінде

Факт редакция ішіндегі процесс ретінде кәсіптің жүз жылдық өмірінде аз өзгерді. Фактчекер автор мен редактор арасындағы байланыс болып қала береді, дәл осы кезеңде ақпараттың фактілігі мен фатикасы бағаланады. Редакциялық фактчектің негізгі міндеті-аудиторияны кездейсоқ немесе мақсатты түрде дұрыс емес ақпараттандыруға жол бермеу. Бір жағынан фактчекерлік редакцияның міндеті-таратылған жалған ақпараттың зиянын жою, екінші жағынан-қоғамға әсер етуі мүмкін нақты мәлімдемелерге тәуелсіз баға беру. Редакция ішіндегі чек фактісінің нәтижелері редакциядан сирек шығады, ал редакция ішіндегі фактчек пен фактчек арасындағы ұқсастық пен айырмашылықты келесі схемадағы формат ретінде көрсетуге болады:

	Редакция ішіндегі фактчек	Фактчек - формат ретінде
Тексеру сәті	Өз басылымында жариялауға дейін	Тексерілетін мәлімдеме басқа ресурста жарияланғаннан кейін
Тексеру едістері	Ашық мәліметтер, инсайдерлік мәліметтер	Тек ашық мәліметтер
Тексерілетін материал	Барлық келіп түсіп жатқан фактологиялық ақпарат	Нақты фактчекингтік ресурсты іріктеу қағидаттарына сәйкес іріктелген мәлімдемелер
Аудитория	Редакция	Кең аудитория

⁸¹ Түрмедегі 100 жыл: Нобель сыйлығын алған Мария Ресса кім / Forbes Woman

⁸² Түрмедегі 100 жыл: Нобель сыйлығын алған Мария Ресса кім / Forbes Woman

⁸³ Түрмедегі 100 жыл: Нобель сыйлығын алған Мария Ресса кім / Forbes Woman

Ішінара фактчек журналистиканың форматы ретінде тергеуге жақын, бірақ екі негізгі мәселе оларды бір-бірінен ажыратады:

1. Ашық деректерге қатынасы: фактчек (формат ретінде) тек ашық деректер мен ашық көздерге сүйенеді, тергеу (редакциялық фактчек сияқты) жабық көздерге, сұр және қара деректерге және анонимді дереккөздерге сүйене алады.
2. Тергеу / зерттеу міндетті түрде жаңа сұрақ қояды. Фактчек қазірдің өзінде тұжырымдалған сұраққа жауап береді, оған "иә/жоқ" форматында жауап беруге болады: спикер өтірік айтады ма, әлде шындықты айтады ма? Бар әңгіме рас па, жалған ба?

Ашық деректер

Фактчекте анонимді дереккөздер мен жабық немесе сұр деректерді пайдалану форматты түрде қолайсыз. Бұл Web 2.0 революциясы және көптеген машинада оқылатын ашық деректердің пайда болуы фактчекті жеке формат ретінде дамытудың негізгі қозғалтқыштарының бірі болды. 2000 жылы интернетке қосылу үшін ақы төлеу арқылы қол жеткізуге болатын мәліметтер жиынтығын елестету мүмкін болмады, ал спутниктік суреттерге нақты уақыт режимінде қол жеткізу мүмкін емес арман сияқты көрінді.

Дегенмен, мұндай деректермен жұмыс істеудің күрделілігін атап өту маңызды: олардың бір бөлігі әдіснамалық түрде құрылымдалған, мысалы, Дүниежүзілік банктің немесе SIPRI деректері, бір бөлігі құрылымдалмаған және сұр аймақтан ақ аймаққа ауысады, мысалы, банктердің қаржылық құжаттамасының (Pandora Papers) корреспонденциясы немесе барлау қызметтерінің деректері (WikiLeaks). Деректердің бір бөлігі "шикі" болып табылады, мысалы, әлеуметтік желілердегі ашық Жарияланымдар (көптеген әлеуметтік желілердегі жария оферта friends only форматында жарияланбаған кез келген деректерді пайдалануға мүмкіндік береді). Құрылымдық деректер жағдайында жұмыс мүмкіндігінше қарапайым және тек әдістемені түсінуді қажет етеді, шикі деректер қосымша дағдылар мен құралдарды қажет етеді. Технологиялық серпіліс пен тергеушілер мен фактчекерлердің жұмысына назар аударудың арқасында шикі деректермен жұмыс істеудің жаңа құралдары үнемі пайда болады⁸⁴.

⁸⁴ Bellingcat's Online Investigation Toolkit [bit.ly/bcattools]

Деректердің көптігі мен Интернетке қол жетімділікпен тексерудің қарапайымдылығы — бұл тексерумен айналысатын кез-келген адамның алдында тұрған қоңыраулардың бірі.

Материалды таңдау принциптері

Мәлімдеме фактчек күштерімен тексерілуі үшін ол бірнеше параметрлерге — іріктеу принциптеріне сәйкес келуі керек.

Кез — келген тексерудің бірінші және ең маңызды шарты-бұл Негізгі тексеру. Мәлімдеме нақты және дерексіз болуы керек, ал фактчекерде тексеру үшін қажетті құралдар болуы керек. Саясаттың ел жақсы өмір сүре бастағаны туралы бұлыңғыр мәлімдемесін тексеру мүмкін емес, өйткені онда түбегейлі тексерілетін элементтер жоқ. Алайда, егер саясаткер макро және микроэкономикалық көрсеткіштердің қалай өзгергенін нақты айтса, оның сөзінде фактілер пайда болады және журналист оларды тексере алады. Сонымен қатар, кез-келген деректер үшін журналистің тексеру құралдары жеткілікті емес. Мысалы, ақпарат фактологиялық болса да, бюджеттің құпия баптарынан Инсайдер БАҚ-қа берген көрсеткіштер тексерілмейді.

Нақты медиа тәжірибесіндегі екінші маңызды критерий-релелік деңгей. Әдетте қоғамда кеңінен таралған, көптеген бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланған, блогерлер айтқан және көптеген оқырмандарға белгілі мәлімдемелер тексеріледі. Релелік деңгей уақыт бойынша тұрақты мән емес, кеше ешкім қандай да бір факт туралы айтпауы мүмкін, ал миллиондаған аудиториясы бар блогер оны өз парақшасында жариялағаннан кейін ол кеңінен танымал болады. Релелік деңгейдің өзгергіштігінің айқын мысалы әртүрлі ауруларды емдеуге арналған С витаминінің танымалдығы болуы мүмкін. Линус Полинг 1970 жылы денсаулықты сақтау үшін бірегей витамин туралы кітабын шығарған кезде, С витаминінің маңыздылығы туралы ақпарат барлық жерде болды. Уақыт өте келе затқа деген қызығушылық біртіндеп төмендеді, бірақ жаңа коронавирустық инфекция пандемиясының басталуымен дәруменнің емдік қасиеттері туралы басылымдар қайтадан кең тарала бастады. Реле деңгейінің жоғарылауын ескере отырып, бұл диеталық қоспаның пайдалылығы туралы мәлімдемелер фактчекерлердің назарына айналды.

Фактчек үшін материалдарды іріктеудің үшінші критерийі- тексерілетін бекітудің қоғамдық мүддесі мен қоғамдық маңызы.

Ең алдымен, елдің негізгі тұлғаларына тиесілі немесе шындығы немесе жалғандығы көптеген адамдардың өміріне әсер ететін мәлімдемелер тексеріледі.

Бір уақытта барлық үш критерийге сәйкес келетін және фактчек үшін бастапқы материал болып табылатын мәлімдемелер.

Фактчектегі үкімдер

"Үкім желісі" деп аталатын фактчекерлік басылымның қажетті атрибуты болып табылады. Ішінара талдау үшін материалды таңдау оның қаншалықты егжей-тегжейлі және егжей-тегжейлі жасалғанына байланысты. Көптеген мәлімдемелерді екі себетке бөлуге болмайды: шындық немесе өтірік. Бұл әлемнің бейнесін едәуір жеңілдетіп, қосымша бұрмалануларға әкеледі. Сондықтан фактчекерлік басылымдар әртүрлі аралық позицияларды қамтитын үкімдердің неғұрлым егжей-тегжейлі сызықтарын жасайды. Олардың ішіндегі ең танымалымен танысайық.

Шындықтан кейін көптеген бұқаралық ақпарат құралдарында "көбінесе шындық" үкімі бар. Бұл дәлелденген мәлімдеме негізінен шындыққа сәйкес келетінін білдіреді, бірақ тақырыпты жалпы түсінуге әсер етпейтін ұсақ бөлшектер дәл келтірілмеген немесе алынып тасталмаған⁸⁵. Мұндай үкім, мысалы, Apple компаниясы ескі iPhone модельдерін баяулатады деген пікірге берілді. Фактчекерлер компанияның өзі ескі модельдердің баяулауын мойындағаны туралы дәлелдер тапты, бірақ олар мұны жақсы мақсаттар үшін жасады — шамадан тыс жүктеме салдарынан кенеттен тоқтап қалмас үшін. Тұтастай алғанда, тексерілетін мәлімдеме шындыққа сәйкес келеді, сонымен бірге ескі модельдердің баяулауы туралы көптеген басылымдарда айтылмаған мәлімделген асыл мотив бар.

"Көбінесе шындық" үкіміне ұқсас, сонымен қатар "мүмкін шындық" үкімі бар, бірақ айтарлықтай айырмашылық бар. "Көбінесе шындық" үкімі болған жағдайда, фактчекерлердегі дәлелдемелердің сомасы айтарлықтай маңызды, ал "шындық" үкімін шығару үшін жеткіліксіз.

Шындықтан өтірікке дейінгі градациядан кейін "жартылай шындық" үкімі шығады, бұл тексерілген мәлімдемеде шынайы

⁸⁵ Apple жаңа сатылымдарды ынталандыру үшін ескі iPhone телефондарын баяулататыны рас па?

және жалған элементтер бірдей дерлік ұсынылғанын білдіреді. Фактчекерлер мұндай үкімді "әйел манти жұптасқаннан кейін еркекті жейді" деген кең таралған мәлімдеме жасады. Жыныстық каннибализм практикасы шынымен де жиі кездесетіні анықталды⁸⁶, бірақ алдын-ала тамақтанған әйел әдетте серіктесін тірі қалдырады. Сондай-ақ, "көбінесе шындық" және "мүмкін шындық" үкімдеріне ұқсас, "көбінесе жалған" және "мүмкін емес" үкімдері бар. Кейбір ресурстар (мысалы, Factcheck.kz) олар сондай-ақ "манипуляция" үкімін қолданады, бұл деректердің ішінара дұрыс екенін білдіреді, бірақ қоғамдық пікірге қандай да бір жолмен әсер ету үшін жағдайды бұрмалайды⁸⁷.

Кейбір фактчекерлік ресурстар, мысалы, "Проверено. Медиа" дәйексөз немесе кескіннің өзі дұрыс, бірақ контекстен шығарылған жағдайды бөлек қарастырады. Журналистің осындай үкімімен фотосурет белгіленді⁸⁸, оның қолында бұл тарихқа дейінгі титанобоя бауырымен жорғалаушының қаңқасы деп жазылған. Фотосурет фотошоп немесе жалған емес, бірақ қолтаңба шындыққа сәйкес келмеді, бұл тарихқа дейінгі жануардың қаңқасы емес, алюминий мен Тот баспайтын болаттан жасалған мұражай мүсіні. Сондай-ақ, кейде фактчекерлер "сатиралық жаңалықтар" туралы Жеке үкім шығарады, бұл белгілі сатиралық басылым, БАҚ немесе спикерлер ойлап тапқан ақпаратты осы деп санайды. Мұндай жағдайлар "панорама" АА басылымдарында жиі кездеседі.

Әдетте бір ғана үкім үкімдер желісіне толық шындыққа сәйкес келсе де, бірнеше үкім толығымен жалған жаңалықты білдіруі мүмкін. Нақты "өтіріктен" басқа үкімдер қолданылады:

- қасақана жалған ақпаратқа сілтеме жасау үшін "жалған" немесе "жалған ақпарат";
- халық даналығы немесе жалпы білім түрінде киінген (мысалы, теріс калориялы тағамдар бар деген сенім⁸⁹) кең таралған қате пікірге сілтеме жасау үшін "қате түсінік"
- сондай-ақ politifact жобасында ашық және абсурдтық өтірікке сілтеме жасау үшін қолданылатын "pants on fire"⁹⁰ жарқын, бейнелі үкімі.

⁸⁶ Дәуіттің аналығы жұптасқаннан кейін аталығын жейтіні рас па?

⁸⁷ Дәуіттің аналығы жұптасқаннан кейін аталығын жейтіні рас па?

⁸⁸ Фотосуретте титанобоя алып жыланының қаңқасы бейнеленгені рас па?

⁸⁹ Теріс калориялы тағамдар бар екені рас па?

⁹⁰ Теріс калориялы тағамдар бар екені рас па?

Сондай-ақ, "дәйексөздің дұрыс атрибуциясы", "дәйексөздің дұрыс емес атрибуциясы", "қалалық аңыз", "миф", "алаяқтық"үкімдері бар.

Қате құқығы

Формат шеңберінде қабылданған шектеулерге қарамастан, фактчек жүз пайыз дәлдікке кепілдік бермейді және соңғы сатыдағы ақиқат жаршысы функциясын қабылдамайды. Адам факторы, бастапқы деректердің дұрысқтстігі, жаңа деректер өте сирек болса да, қатеге әкелуі мүмкін. Сондықтан Фактчекерлердің халықаралық желісі⁹¹ шеңберінде фактчекінгтік материалдарға түзетулер енгізудің ашықтығы мен ашықтығы ережесі қабылданды. Тексеруді қабылдауды өзгертетін дәлсіздік анықталған жағдайда немесе қате болған жағдайда редакция мәтіннің бастапқы нұсқасын сақтай отырып және оқырманға қате туралы ақпаратқа қол жеткізуді қамтамасыз ете отырып, түзетулер енгізуге міндеттенеді.

Аралық шығармашылық тапсырма:

Кем дегенде 4 адамнан тұратын командаларға қосылыңыз. Сіз жаңа фактчекер жобасын жасаушы стартаперлерсіз. Сіздің міндетіңіз-шындық пен өтірік экстремалды полюстер болатын өз үкіміңізді құру.

1-Команда өзі үшін төрт үкімді таңдап, негіздеуі керек, 2 — команда — алты үкім, 3-команда (егер қатысушылар жеткілікті болса) - жеті немесе одан да көп үкім.

Тапсырманы орындау уақыты 15 минут.

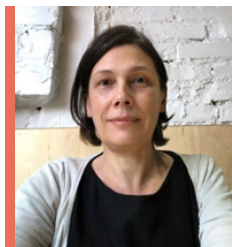
Әр командадан бір адам шығады.

Презентация уақыты: бірінші және екінші команда үшін 7 минут, үшінші команда үшін 10 минут.

⁹¹ International Fact-Checking Network - Poynter

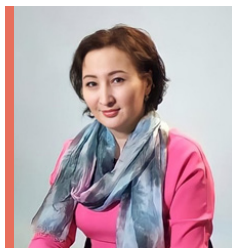

МОДУЛЬ АВТОРЛАРЫ:

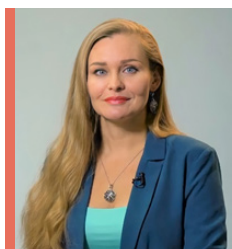
ТАТЬЯНА ЧЕРНОБИЛЬ

Заңгер, адам құқықтары саласындағы халықаралық құқық бойынша Тәуелсіз Кеңесші, кемсітпеушілік, жеке өмір құқығы, әділ сот құқығы, цифрлық құқықтар, адам құқықтарын қорғаудың халықаралық тетіктері және т.б. мәселелерге маманданған.

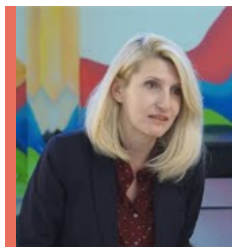
ГҮЛМИРА БІРЖАНОВА

Заңгер, "Құқықтық медиа орталық" ҚҚ бірлескен құрылтайшысы. Ұлттық және халықаралық медиа құқық саласындағы сарапшы. Құқық қорғаушылардың жаңа буыны коалициясының қатысушысы және Цифрлық құқықтар бойынша сарапшылар тобының мүшесі.

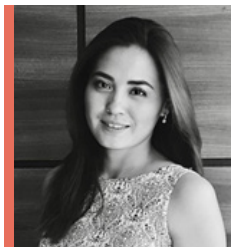
ИАНА ОКРЕМОВА

Журналист, Құқықтық медиа орталығының директоры және негізін қалаушы (Imc.kz), Парламенттегі және министрліктердегі ақпаратқа қол жеткізу, БАҚ-ты, Интернетті реттеу, дербес деректерді қорғау жөніндегі көптеген жұмыс топтарының мүшесі. Қазақстандағы адам құқықтары жөніндегі уәкіл жанындағы Адам құқықтары жөніндегі Сараптамалық Инвестициялар және даму министрлігінің кеңестің мүшесі, мүдделі тараптар ұлттық кеңесінің мүшесі, ЕҚЫҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі сарапшысы.

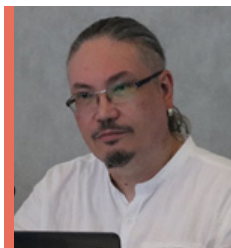
ОЛЬГА ДИДЕНКО

Қазақстандағы Internews медиа заңнамасы бойынша өңірлік консультант, "Бұқаралық ақпарат құралдары туралы", "Жарнама туралы", "Телерадио хабарларын тарату туралы", "Ақпаратқа қол жеткізу туралы" заңдарды әзірлеу жөніндегі жұмыс топтарының қатысушысы.

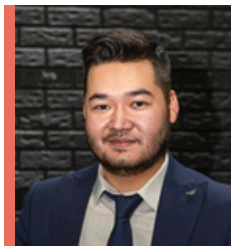
ДАНА МҰХАМЕДЖАНОВА

PhD докторанты, М. С. Нәрікбаев атындағы ҚазМЗУ Жоғары құқық мектебі директорының орынбасары, Астанадағы Digital Rights Center Qazaqstan филиалының директоры, Қазақстандағы Internews медиа заңнама бойынша өңірлік консультанты

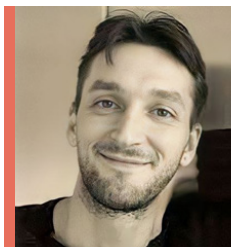
ДАНИЛА БЕКТҰРҒАНОВ

әлеуметтанушы, саясаттанушы, "Азаматтық сараптама" ҚҚ директоры, Цифрлық құқықтар бойынша сараптама тобының мүшесі.

ЕЛЖАН ҚАБЫШЕВ

"Digital Paradigm" ҚҚ басшысы, "Цифрлық құқықтар мен бостандықтар ландшафты" және "Internet Freedom" жобаларының менеджері, цифрлық құқықтар жөніндегі сараптама тобының мүшесі, Data Privacy Professional (GDPR DPP)

ПАВЕЛ БАННИКОВ

журналист, фактчекер, медиасауат оқытушысы. 2005 жылдан бастап Қазақстандық ғылыми-танымал және қоғамдық-саяси басылымдарда репортер, редактор және колумнист. 2017 жылдан 2022 жылға дейін factcheck.kz жобасының бас редакторы. Араздық тілі бойынша бірқатар зерттеу жұмыстарының, журналистика бойынша әдістемелік құралдардың, Қазақстан Республикасының орта мектептеріне арналған медиасауат бойынша оқулықтың құрастырушысы және редакторы.

«Құқықтық медиа орталығы» ҚҚ

Бізбен байланыс:

 Қазақстан, Астана, Отырар көш., 15, 504 каб

 8 (7172) 42-44-32

 E-mail: mediastana@gmail.com

 lmc.kz

 [lmc.kz](https://www.instagram.com/lmc.kz)

 [lmc.kz](https://www.facebook.com/lmc.kz)

 [lmc_kz](https://www.telegram.com/lmc_kz)